UNIVERSITAT DE BARCELONA

DOS MÈTODES D'HABITAR LA PRÀCTICA ARTÍSTICA VISIONÀRIA: EN JOSEFA TOLRÀ I REMEDIOS VARO

TWO WAYS OF INHABITING VISIONARY ARTISTIC PRACTICE: JOSEFA TOLRÀ AND REMEDIOS VARO

Treball Final de Grau 2025-2026

Noa Soriano Ramírez
Niub: 20484601

Tutora: Dra. Fàtima López Pérez
Bloc: S. XIX i primeres avantguardes
Juny 2026

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
- Grau en Història de l'Art

[Fig.84.] Fotografía de Kati Horna, Remedios Varo pintant al seu estudi, c. 1958.

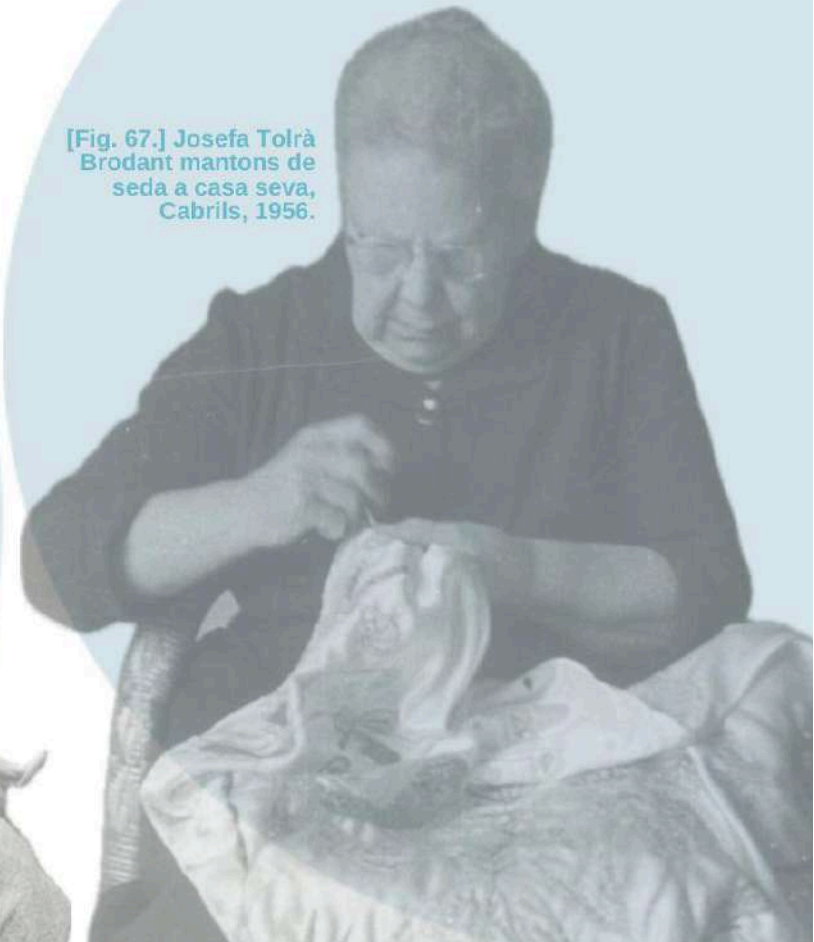

[Fig. 67.] Josefa Tolrà Brodant mantons de seda a casa seva, Cabrils, 1956.

Resum

Aquest treball es proposa investigar la relació de dues artistes, com Josefa Tolrà i Remedios Varo, tot contrastant les seves vides i pràctiques artístiques. Partint de contextos personals i històrics aparentment dispars, l'objectiu principal és identificar punts d'unió entre ambdues creadores. La metodologia combina examinar, les seves creences, tècniques, simbolismes i fonts d'inspiració, així com la influència de la Guerra Civil i Segona Guerra Mundial en les seves trajectòries.
El treball a més aborda una reflexió sobre la historiografia de l'art hegemònica i la necessitat d'una perspectiva de gènere, rebutjant etiquetes reductores com les d'art brut o surrealisme, i qualsevol patologització de les artistes. Els resultats mostren que, malgrat les desigualtats bibliogràfiques i l'accés limitat de certes fonts, les similituds entre ambdues artistes són molt més nombroses del que s'havia suposat inicialment. El treball conclou que la comparació adquireix ple sentit en el context de l'art visionari, i que abordar les seves vides aporta una dimensió de gènere essencial, sovint absent en els estudis convencionals, permet abordar a dues artistes, que no havien estat posades en comú de manera significativa.

Paraules Clau

Art visionari, dones visionàries, igualtat de gènere, pràctiques tèxtils, art mediúmic, Josefa Tolrà, Remedios Varo, món ocult, teosofia, espiritisme, alquímia, espiritualitat, pau i sanació.

Abstract

The paper aims to investigate the relationship between two artists, Josefa Tolrà and Remedios Varo, by contrasting their lives and artistic practices. Starting from seemingly different personal and historical context, the main objective is to identify points of connection between the two creators. The methodology combines an examination of their beliefs, techniques, symbolism and sources of inspiration, as well the impact of the Spanish Civil War and the Second World War on their trajectories.
The paper also reflects on hegemonic art historiography and the need for a gender perspective, rejecting reductive labels such as art brut or surrealism, as well as any pathologisation of the artists. The results show that, despite the disparities in available bibliography and limited access to certain sources, the similarities between the two artists are far more numerous than initially assumed. The paper concludes that the comparison makes full sense within the context of visionary art, and that addressing their lives brings an essential gender dimension, often absent from conventional studies, allowing us to approach two artists who had not previously been brought together in a meaningful way.

Key words

Visionary art, visionary women, gender equality, textile practices, mediumistic art, Josefa Tolrà, Remedios Varo, hidden word, Theosophy, Spiritism, alchemy, spirituality, peace and healing.

Objectius de Desenvolupament Sostenible

Aquest Treball s'inscriu dins dels Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), contribuint especialment a la igualtat de gènere **(5)** i a l'educació de qualitat **(4)**. En primer lloc, mitjançant l'estudi comparat de dues artistes dones visionàries, es recupera la seva història dins del relat de la historiografia de l'art tradicional, afavorint una educació artística amb perspectiva de gènere i reduint el biaix androcèntric. En segon lloc, aquesta recuperació històrica ajuda a reduir les desigualtats **(10)**, en visibilitzar figures femenines sistemàticament marginades per la historiografia. El treball, no només amplia el coneixement sobre la creació femenina, sinó que promou un model educatiu més inclusiu i equitatiu.

Sustainable Development Goals

This work is aligned with the Sustainable Development Goals (SDGs), with a particular focus on gender equality **(5)** and quality education **(4)**. First, by comparing two visionary women artists, it reclaims their place within traditional art history narratives, promoting an art education that incorporates a gender perspective and reduces androcentric bias. Secondly, this historical recovery helps reduce inequalities **(10)** by bringing to light female figures who have been systematically overlooked by art historiography. Ultimately, the work not only expands our understanding of women's artistic creation but also supports a more inclusive and equitable educational model.

Agraïments

Primer, vull agrair a la meva tutora, la Dra. Fàtima López, per l'ajuda i el suport. No només pels consells, sinó per donar-me l'empenta per fer el que m'agrada.
Als professors i a tota la gent que m'ha inspirat amb la seva passió per l'art i la manera de transmetre'l. Això m'ha animat a aprendre i investigar més.
A la meva família, pares i tiets, per acompanyar-me amb empatia durant tota l'etapa acadèmica i per incentivar cada dia la meva motivació per descobrir la història de l'art.
I finalment, a les amistats, amb inquietud per l'art, per escoltar-me i compartir art amb mi.

Índex

1. Introducció, Justificació de la recerca, Objectius de la recerca, enfocament metodològic i estat de la qüestió 7

1. 1. Introducció 7
1. 1. 1. Justificació de la recerca 7
1. 1. 2. Objectius de la recerca 8
1. 1. 2. 1. Objectius generals 8
1. 1. 2. 2. Objectius específics 8

1. 2. Enfocament metodològic 9

1. 3. Estat de la qüestió 10
1. 3. 1. Josefa Tolrà 10
1. 3. 2. Remedios Varo 11
1. 3. 3. Les dues en comú 13

2. Els mons visionaris de Josefa Tolrà i Remedios Varo 15

2. 1. Biografia i context històric de Josefa Tolrà 15
2. 1. 1. El que marcaría la vida de Josefa 15
2. 1. 2. Josefa creació per trobar pau 16
2. 1. 3. Josefa Tolrà primera artista d'art brut espanyola? 16
2. 1. 4. El do de Josefa i la gent que la visitaba 17
2. 1. 5. Josefa Tolrà: l'espiritisme i la mediumnitat 18
2. 1. 6. Josefa Tolrà artista propera a la teosofia 19

2. 2. Biografia i context històric de Remedios Varo 20
2. 2. 1. L'inici de ple al surrealisme: Remedios a París 21
2. 2. 2. L'exili a Mèxic 23
2. 2. 3. Influencia Surrealista en Remedios 24

2. 3. Mons visionaris en unió 25

3. Dos camins al saber: Les seves pràctiques artístiques i procés creatiu 28

3. 1. Saber en Josefa Tolrà 28
3. 1. 1. Els escrits de Tolrà 29
3. 1. 2. Els brodats 29
3. 1. 3. Temes recurrents a la seva obra 29
3. 1. 4. Forma de treballar 31

3. 2. Saber en Remedios Varo 32
3. 2. 1. Forma de treballar 32
3. 2. 2. Els escrits de Varo 34
3. 2. 3. El món tèxtil de Varo 35
3. 2. 4. Fonts d'inspiració i producció artística 36
3. 2. 5. Pensadors esotèrics 37
3. 2. 6. Altres temes recurrents a la seva obra 39

3. 3. Camins al saber en unió 40

4. Diàleg amb altres artistes visionàries 44

4. 1. Josefa Tolrà i Madge Gill 44
4. 2. Remedios Varo i Leonora Carrington 45
4. 3. Altres camins a la pràctica visionaria 47

5. Conclusió i línies de recerca futures 50

6. Bibliografía 52

7. Annexos 59

7. 1. Cronologia comparativa 59
7. 2. Annex d'imatges 62
7. 3. Entrevista a Remedios Varo 87

1. Introducció, Justificació de la recerca, Objectius de la recerca, enfocament metodològic i estat de la qüestió

1. 1. Introducció

El tema d'aquest treball i les artistes investigades, Josefa Tolrà i Remedios Varo, no han sigut escollits aleatòriament, si no més aviat formen part d'una inquietud personal. Durant l'any 2020, abans d'iniciar el grau en Història de l'Art, vaig descobrir a Remedios Varo, arran de l'exposició antològica que es va realitzar al Museu MALBA a l'Argentina: *Remedios Varo: Constelaciones* (06.03.20-15.02.21).

El primer any de carrera vaig fer un treball dins l'assignatura "Mètodes i Fonaments del Treball historicoartístic" curs 2021-2022, dedicat al món pictòric de Remedios Varo, tutoritzat per Fàtima López. La recerca em va portar a descobrir historiadores que estudien dones visionàries, arran de les publicacions creades per María José González Madrid, sobre l'art de Remedios, vaig descobrir a Pilar Bonet, investigadora de Josefa Tolrà, qui l'any 1998, va crear l'Associació Josefa Tolrà, junt amb la família de l'artista, per conservar-ne el llegat. Fundarà el grup *Visionary Women Art [V¬W]* l'any 2019. Mentre que el mateix any María José González, cofunda el grup *ALMA*.
Atreta per aquest enfocament, vaig assistir el 2024 al seminari *Planta Insumisa; Arte, magia, ciencia y espiritualidad de mujeres visionarias* de *[V¬W]*, a la Facultat de Geografia i Història-UB, on van presentar la publicació *Cosmología esotérica, Arte, ciencia, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias*. Sorgeix aquí el meu interès, per aquestes investigadores, que construeixen una narrativa alternativa que capgira l'exclusió sistemàtica de les dones artistes, tant a Espanya com a escala internacional.

1. 1. 1. Justificació de la recerca

En aquesta recerca ens volíem centrar en artistes visionàries, en un inici ens proposàvem investigar la relació entre la forma de creació de moltes artistes visionàries del s. XIX o de les primeres avantguardes, que utilitzaven pràctiques manuals (escriptura, tèxtil, dibuix…) com a eina de connexió espiritual i meditació. Però, el fet d'haver de recollir un abastament molt gran de diverses artistes, com a resultat donaria una recerca massa superficial sense poder profunditzar gaire en cap artista i impossibilitava que la recerca es pogués dur a terme en només cinquanta pàgines.
Després de valorar les diverses artistes entorn de la recerca, finalment vam acotar el tema del treball, es va considerar més adient posar en diàleg a dues artistes Josefa Tolrà i Remedios Varo.
Partim de la premissa que ambdues artistes provenen de contextos molt diferents, tant personalment com artísticament, sembla interessant proposar una posada en comú, amb la finalitat de comprendre dos camins visionaris que, a priori, resulten dispars.

1. 1. 2. Objectius de la recerca

1. 1. 2. 1. Objectius generals

Aquest treball té l'objectiu principal de posar en contrast les vides i pràctiques artístiques de Josefa Tolrà i Remedios Varo, amb la finalitat de trobar una relació entre aquestes artistes visionàries, que tot i haver estat treballades individualment, no havien estat posades en comú de manera significativa.

Ens proposem primer introduir les vides personals, posar en comú, les seves actituds i creences. A continuació el mateix amb els seus sabers artístics, quines pràctiques artístiques realitzen, quines tècniques o materials apliquen, comprendre mínimament les simbologies darrere d'aquestes i la motivació o raó per crear.
Examinar com les seves fonts d'inspiració o referències es veuen reflectides en el seu art i intentar establir alguns punts d'unió.

Hem considerat molt oportú posar en comú les seves pràctiques i vides amb altres artistes visionaries, per tal de determinar si presenten similituds amb les de Josefa i Remedios. Alhora, ens proposem analitzar el relat de la historiografia de l'art hegemònica, sobre les dones artistes, així com posar en relleu la importància d'adoptar una perspectiva de gènere en la recerca de les creadores visionàries.

1. 1. 2. 2. Objectius específics

No realitzar un apropament biogràfic de les artistes seria ometre el context que les envolta, que inevitablement es veu reflectit en la seva producció artística, ja sigui per les raons que les porten a crear o per als simbolismes que després incorporen. Per aquesta raó partim de la idea que per parlar de les artistes, hem de tindre en compte els seus contextos personals i històrics, assumint que vida i obra van juntes, per tal de comprendre-les a elles i les seves obres.
Ara bé, atès que ambdues provenen de contextos diferents i de formes de treballar diverses, caldrà primer contextualitzar cadascuna per separat abans d'indagar les seves relacions i diferències.

Volem mantenir ple respecte a les visions originals de les artistes i no patologitzar cap d'elles, per no posar en dubte l'autenticitat de les seves formes i raons de treball, sinó comprendre-les des de les seves raons de creació.

Aspirem a mirar d'acotar la informació de forma que les dades proporcionades de totes dues siguin equilibrades, malgrat que sabem d'entrada que partim d'una desigualtat bibliogràfica, ja que de Remedios Varo se n'ha escrit més. Per conseqüència hem de ser més curoses, per tal que les dues artistes quedin representades per igual, però sense obviar dades fonamentals, per poder comprendre els seus camins vitals i artístics.

1. 2. Enfocament metodològic

En el procés de cerca metodològica, per trobar l'estructura del treball adequada i fer la investigació en la unió d'aquestes dues artistes visionàries, ens hem inspirat en multitud de llibres i articles d'investigació publicats aquests darrers anys, on es comparen a altres dones visionàries. Malauradament aquests sempre presenten artistes amb moltes similituds.
És el cas de Hilma af Klint i Emma Kunst, ambdues apareixen en bastants llibres en unió, com a *3 x abstraction: New methods of drawing: Hilma af Klint, Emma Kunz, Agnes Martin*[1] o a *World Receivers: Georgiana Houghton, Hilma af Klint, Emma Kunz*[2], on el camí d'unió entre elles, és més senzill, donat que generen un art, abstracte i geomètric, aquestes a més tenen visions o realitzen art sota la guia d'uns ens espirituals.
A Josefa Tolrà per exemple, se l'ha posat en comparació amb Magde Gill, per l'exposició comissariada per Pilar Bonet, que es va celebrar entorn d'elles l'any 2023 al MNAC (Museu Nacional d'Art de Catalunya) amb la publicació del llibre homònim *La mà guiada, Josefa Tolrà i Madge Gill, Dones Visionàries* del que hem fet una consulta exhaustiva.
Hem consultat el llibre *Hechiceras, Un viaje a la vida y la obra de Remedios Varo y Leonora Carrington*[3] on Remedios Varo, és comparada amb Leonora Carrington, amb dues amigues, que van pertànyer al grup surrealista.
La comparació entre Josefa i Remedios no pot resseguir l'estructura d'un treball de comparació usual. Donat que aquestes dues artistes són prou diferents entre si, vam idear una estructura pròpia on es tingués en compte el seu context i després introduir les seves pràctiques artístiques.

La metodologia d'aquest treball s'ha basat sobretot en la recopilació de fonts bibliogràfiques, destacant sobretot l'ús de fonts secundàries, i algunes primàries, com l'anàlisi formal directa en l'observació d'algunes obres seleccionades, la recopilació d'alguns textos de les artistes i en cas de Remedios la consulta d'algunes fonts documentals, correspondència o entrevistes de la mateixa artista.
Per a l'obtenció de la bibliografia s'ha pres com a punt de partida la Biblioteca personal, posteriorment per ampliar-la s'han consultat llibres a les Biblioteques del CRAI-UB i a la Biblioteca de la Fundació Antoni Tàpies. Les Biblioteques de la diputació de Barcelona, han sigut una eina útil, en la cerca de Josefa, vam demanar llibres provinents del Masnou, Cabrils, Mataró. Addicionalment per ambdues s'han consultat articles en format en línia a fonts especialitzades com JSTOR o Dialnet.

[1] Zegher, Catherine de, et, al. *3 x abstraction: New methods of drawing: Hilma af Klint, Emma Kunz, Agnes Martin*. New Haven: Yale University Press; New York; The Drawing Center. 2005. p. 236.

[2] Althaus, Karin, et al. *World Receivers: Georgiana Houghton, Hilma af Klint, Emma Kunz and John Whitney, James Whitney, Harry Smith*. Munich: Lenbachhaus, Novembre 6, 2018-Maig 10. 2019. p. 276.

[3] Caballero Guiral, Juncal. *Hechiceras: Un viaje a la vida y la obra de Remedios Varo y Leonora Carrington*. Gijón: Ediciones Trea. 2018. 1a ed. Col·lecció: Artes (trea): 17. p. 322.

1. 3. Estat de la qüestió

1. 3. 1. Josefa Tolrà

Pilar Bonet Julve és la principal investigadora de Josefa Tolrà, l'ha estudiat durant més de vint anys, n'ha escrit extensament, ha comissariat múltiples vegades la seva obra i ha conversat amb els seus familiars.
Destaquen tres publicacions que són, alhora, catàlegs d'exposicions, el primer creat arran de l'exposició monogràfica homónima, *Josefa Tolrà, Mèdium i artista*[4], realitzada entre desembre de 2013 i març del 2014 a Can Palauet Mataró. Gira entorn de la seva figura de forma general, és la primera publicació important i monogràfica, amb la participació d'estudiosos variats tant d'història de l'art, Sandra Martínez i Eulalia Salvador com del món espiritual, Gerard Horta o de la psicologia Jordi Obiols, d'entre d'altres que estudien la seva figura. Destaca el capítol de Pilar Bonet, on es fa la pregunta, Josefa Tolrà, artista i mèdium, o mèdium i artista? Una bona introducció a la seva obra, la seva biografia i el context que l'envolta.

El segon llibre és *La medium i el poeta una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa*[5], de l'any 2021, publicat en relació amb l'exposició que es va fer en unió dels dos artistes durant el 6 de febrer al 25 octubre de l'any 2020 a la Fundació Joan Brossa a Barcelona. Aquest llibre ens introdueix de forma interessant a l'artista i ens posa en relació amb l'obra del poeta català Joan Brossa, qui va conèixer a la mèdium i comparteix en una entrevista les interaccions que va tindre amb ella, font de primera mà, que hem tingut en compte per a la nostra recerca.
En darrer terme, tenim *La mà guiada. Josefa Tolrà - Madge Gill. Dones visionàries,*[6] ja mencionat. Una font recent que posa en comú l'obra de Josefa amb la de l'artista britànica Madge Gill, qui presenta una trajectòria i vivències molt semblant a les de Tolrà. Una versió més actualitzada del que ja s'ha dit de Josefa, que ens ofereix informació rellevant.

Cal esmentar que tots els llibres mencionats incorporen imatges de les obres de Josefa Tolrà, amb títol i dates, molt útils per a la consulta de l'obra.

A més d'aquests tres llibres, a més es localitzen alguns capítols de llibres escrits per Pilar Bonet en altres obres. Entre aquests, destaca el capítol inclòs a *Art i Folia. Joan Obiols Vié. Psiquiatre i humanista*[7], de l'any 2019. Més recentment, l'any 2024, dins del llibre titulat

[4] Bonet Julve, Pilar. Et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 256.

[5] Bonet Julve, Pilar. Et. al. *La Mèdium i el poeta: una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Fundació Joan Brossa. 2021. p. 190.

[6] Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 145.

[7] Bonet Julve, Pilar. De la poesia escènica de Joan Brossa a les imatges mediúmniques de Josefa Tolrà. A: Obiols Vié, Joan. Fundació Joan Brossa. *Art i follia: Joan Obiols Vié: psiquiatre i humanista*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Fundació Joan Brossa. 2019. p. 141.

Cosmología Esotérica, Arte, ciencia, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias, s'hi troba el capítol de Pilar Bonet: *Entre los seres de luz y la madre célula: Josefa Tolrà y Julia Aguilar*[8], en aquest capítol, la figura de Josefa Tolrà és comparada amb l'artista visionària de Barbastre, Julia Aguilar Coscoyuela (1899-1979) i es dona a conèixer en un context més ampli d'artistes visionàries.

Resulta d'interès el Treball Final de Grau de Claudia Torner, *Josefa Tolrà: Una artista singular*,[9] curs 2015/2016 on es resolen qüestions més pràctiques relatives a l'estudi de la figura de l'artista, a les exposicions realitzades de la seva obra, i especialment, a les circumstàncies del seu descobriment. Aquesta informació s'extreu directament del testimoni de Pilar Bonet, recollit en una entrevista.

Fora del que s'ha escrit per Bonet, ens sembla molt destacable l'article escrit per Josefa Fátima Mora Sánchez*, Josefa Tolrà y el dibujo mediúmnico*[10], de l'any 2017, on es parla de la pràctica tèxtil i de les seves obres, el més significatiu són les conclusions que extreu sobre qüestions més formals i estètiques en l'obra Josefa.

1. 3. 2. Remedios Varo

Remedios Varo ha estat investigada per diverses autores. Respecte a la seva vida és essencial l'estudi de Janet A. Kaplan, primera biògrafa i investigadora de Varo, a *Viajes inesperados, El arte y la vida de Remedios Varo*[11], de l'any 1988. Una monografia molt completa per comprendre una perspectiva biogràfica i interpretativa amplia tant de la vida com de l'evolució pictòrica de l'artista. Aquest ha estat i continua estant citada per altres investigadores de Remedios. Cal esmentar que Amparo Serrano de Haro,[12] l'any 2019 va realitzar una biografia més breu i actualitzada.

Beatriz Varo, neboda de l'artista, publica l'any 1990, *Remedios Varo: En el centro del microcosmos*[13], que aporta una visió familiar de l'artista, amb idees clau per a la interpretació de l'obra de Varo, és una font destacada per entendre la trajectòria de l'artista.

---

[8] Bonet Julve, Pilar. Entre los seres de luz y la madre célula. Josefa Tolrà i Julia Aguilar. A: Bonet Julve, Pilar. González Madrid, María José. Et al. *Cosmología esotèrica. Arte, ciència, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias.* Sans Soleil Ediciones. 2024. Madrid p. 204.

[9] Torner Garcia, Claudia. *Josefa Tolrà una artista singular* [en línia]. Treball fi de grau. Manonelles Moner, Laia (dir.). Barcelona: Universitat de Barcelona. 2016. p. 97.

[10] Mora Sánchez, Josefa Fátima. *Josefa Tolrà y el dibujo mediúmnico*. El Genio Maligno: Revista de Humanidades y Ciencias Sociales. Núm. 20. Març 2017. Exemplar dedicat a Bordes. p. 90-97.

[11] Kaplan, Janet A. *Viajes inesperados, el arte y la vida de Remedios Varo*. 1a edición. Madrid: Fundación Banco Exterior. 1988. p. 272.

[12] Serrano de Haro, Amparo. *Vida de Remedios Varo.* Madrid: Eila Editores, S. L. Colección Biografías de Mujeres. 2019. p. 239.

[13] Varo, Beatriz. *Remedios Varo: en el centro del microcosmos*. México; Madrid; Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica. 1990. p. 272.

En la consulta general a la seva obra, el Catàleg raonat de l'artista publicat l'any 1994[14], per Ediciones Era, obra de Ricardo Ovalle i Walter Gruen, es va encarregar de recopilar molta informació de la figura de Varo, el catàleg incorpora un ordre cronològic de la seva reproducció artística, la consulta d'aquest ha estat primordial.

Els múltiples estudis sobre la seva obra escrita ens han permès analitzar informació molt rellevant de la seva obra, on s'incorporen les fonts primàries que a més parlen de les seves intencions i vincles amb les seves persones de confiança. Destaquen els d'Isabel Castells, investigadora qui des de la literatura estudia i presenta els escrits de Remedios per primer cop a *Remedios Varo, Cartas, sueños y otros textos*[15], l'any 1994 per Universitat Autònoma de Tlaxcala, i posteriorment publicada per Ediciones Era a Mèxic en 1997. Recentment, l'autora va publicar *El tejido de los sueños, obra escrita de Remedios Varo*[16], l'any 2023, en la que s'incorporen alguns textos inèdits aportats per Tere Arq.
Respecte a la seva escriptura cal destacar, Edith Mendoza, on a *"A veces escribo como si trazase un boceto" Los escritos de Remedios Varo*[17], del 2010, analitza en profunditat el seu procés d'escriptura així com els escrits d'aquesta amb la seva amiga Leonora Carrington.
Ambdós remarquen la importància de què per a Varo escriptura i pintura són llenguatges complementaris i inseparables.

El llibre de María José González, realitzat arran d'un seminari l'any 2013, *Remedios Varo, Caminos al conocimiento, la creación y el exilio*[18], resulta essencial per a contrastar informació, on moltes de les investigadores de l'artista, realitzen un recull bastant ampli d'aspectes biogràfics com interpretatius.
Respecte a la simbologia dins l'obra de Varo, ha resultat molt útil per als coneixements de la màgia la tesi doctoral de María José González[19], del 2013. Així com ho resulta la tesi doctoral de 2020, d'Alessandra Scappini[20] .
A més la consulta de l'estudi de Tere Arq, junt amb altres investigadors a *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*[21], publicat el 2015, presenta un estudi detallat entorn de

---

[14] Ovalle, Ricardo, Gruen, Walter. Et, al. *Remedios Varo: catálogo razonado=catalogue raisonn*, México: D. F: Era. 1994. p. 342.

[15] Castells, Isabel. *Remedios Varo, Cartas, sueños y otros textos*. 6a edició. Mèxic: Ediciones Era, 2008. p. 133.

[16] Castells, Isabel. *Remedios Varo El tejido de los sueños*. Obra escrita. 2a Edición. Editorial Renacimiento, Los cuatro vientos. 2024. p. 250.

[17] Mendoza, Boli, Edith. *"A veces escribo como si trazase un boceto" Los escritos de Remedios Varo*. 1a edició. Madrid: Iberoamericana. 2010. p. 327.

[18] González Madrid, María José, Rius Gatell, Rosa, et al. *Remedios Varo, Caminos del conocimiento, la creación y el exilio*. 1a edició. Madrid: Eutelequia. 2013. p. 240.

[19] González Madrid, María José. *Surrealismo y saberes mágicos en la obra de Remedios Varo*. Universitat de Barcelona. 2014C. p. 496.

[20] Scappini, Alessandra. *La imagineria simbólica y arquetipica en las pinturas y textos de Remedios Varo: un camino creativo en comparación con las ideas, obras y técnicas surrealistes.* Universidad de Murcia. 2020. p. 342.

[21] Arcq, Tere, et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta. 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 222.

l'obra de Varo, on reuneixen les claus d'interpretació ocultes a la seva obra, esoterisme, somnis, surrealisme... Ha sigut imprescindible per entendre la visió del seu món i les seves influències sobre els pensadors esotèrics Gurdjieff i Ouspensky.
A més destaquem el catàleg de l'exposició del Institut d'Art de Chicago, *Remedios Varo: Science Fictions*[22], 2023 amb Caitlin Haskell com a comissaria i Tere Arq, com co-comissaria i coautora, una de les fonts més actuals de l'artista, que presenta un estudi exhaustiu de les seves tècniques i mètodes pictòrics, en l'àmbit d'estudi de laboratori on examinen profusament les seves obres. Igualment permet comprendre en profunditat els vincles de l'obra de Varo amb els coneixements de la ciència i dels pensadors esotèrics.

En últim lloc, l'estudi d'Eva Cortès i Giner a *Remedios Varo i Uranga; L'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès*[23] de l'any 2013, ens ha permès tindré accés a moltes entrevistes d'entre elles figures que coneixen molt bé a Remedios com Juliana González, amistat propera i Walter Gruen, última parella de l'artista, fonts primàries que ens resulten del més enriquidor per a la investigació.

1. 3. 3. Les dues en comú

María José González ha realitzat breus posades en comú entre Josefa Tolrà i Remedios Varo. aquestes han estat dins de publicacions dedicades a l'estudi de Josefa, en elles fa aportacions, obrint camí a la mostra de dues vies visionàries contraposades, però no arriben a aprofundir en la unió d'aquestes, ho fan de forma superficial.
Un breu apropament es duu a terme al primer llibre monogràfic de *Josefa Tolrà, mèdium i artista*, 2014, on fa el capítol del llibre, *Surrealismo y vivencia: la obra de Remedios Varo*[24] comparant-les mínimament, aquest, però tampoc profunditza gaire en Josefa, se centra més en Remedios, donat que és a qui ha estudiat amb més profunditat.
Uns anys més tard, realitza un text breu en l'exploració dels dos mons visionaris de Josefa i Remedios a: *La mà guiada,* llibre ja mencionat, el text anomenat*: Astres i aeròlits acompanyen camins de coneixement i acció: Remedios Varo i Josefa Tolrà*[25]*,* Comparant especialment representació dels astres, present en l'obra d'ambdues.

A més a la 59a Biennal de Venècia, l'any 2022 organitzat per la comissaria Cecilia Alemani, l'obra de Josefa Tolrà i de Remedios Varo va ser exposada junt amb la d'altres dones artistes,

---

[22] Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*, Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 183.

[23] Cortès i Giner, Eva. *Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès*. Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició. 2013. p.187.

[24] González Madrid, María José. Surrealismo y vivencia: la obra de Remedios Varo. A: Bonet Julve, Pilar. et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 97-109.

[25] González Madrid, María José. Astres i aeròlits acompanyen camins de coneixement i acció: Remedios Varo i Josefa Tolrà. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 49.

part de la mostra "*La leche de los sueños*", encara que dins de diferents apartats amb una mateixa temàtica vinculada a artistes visionàries. A la Biennal, les investigadores María José i Pilar Bonet. Van impartir una conferència sota el nom "*Magic and Clairvoyance: Josefa Tolrà - Remedios Varo*" a la Universitat Ca Foscari de Venècia[26], l'identifiquem com a referent d'estudi entre ambdues artistes, malgrat que no hem pogut accedir al seu contingut, ja que el material no s'ha pogut localitzar.

[26] Tudela, Cèlia S. Josefa Tolrà: de Cabrils a la Biennal de Venècia. Núvol [en línia]. 22 desembre 2022. Disponible a: https://www.nuvol.com/art/josefa-tolra-de-cabrils-a-la-biennal-de-venecia-295325. [Consultat a: 27/05/2026].

2. Els mons visionaris de Josefa Tolrà i Remedios Varo

2. 1. Biografia i context històric de Josefa Tolrà

Josefa Tolrà i Abril (1880-1959), filla de Vicenç Tolrà Bergay i Maria Amat Abril, la germana gran de dos germans més petits, Antoni i Salvi, va néixer a Cabrils un 6 de gener de 1880, un poble del Maresme de pocs habitants[27] .
El 19 de gener de 1885, a l'edat de cinc anys entra a l'escola de les Germanes Dominiques de l'Anunciata que finalitza als onze anys, el 19 de maig de 1891[28]. On rebrà una ensenyança bàsica: aprendrà a llegir i escriure, matemàtiques bàsiques, la doctrina cristiana i moral, gramàtica castellana, a cosir i brodar, habilitats que ens permetran comprendre la seva obra posterior[29].

Els pares de Josefa comencen a treballar a la Fàbrica tèxtil del senyor Coll a partir de l'any 1869. Josefa, entra a treballar junt amb la seva a mare, imaginem que en finalitzar la seva escolarització, per ajudar a sostenir l'economia de la família[30].
Poc després a través d'amistats, va conèixer a Jaume Lladó Vives (Cabrils, 1877-1955), pagès de 24 anys amb qui s'hi casaria als 20 anys, el 23 de desembre de l'any 1900, a l'Església parroquial de la Santa Creu[31]. Al poc de casar-se tenen al primer fill, Joan, l'any 1905 neix la seva filla Maria i l'any 1910 el seu fill Pere.
Com moltes dones de la seva època, Pepeta abandona la seva feina a la fàbrica, per dedicar-s'hi plenament, a la família[32].

2. 1. 1. El que marcaría la vida de Josefa

Malauradament, l'any 1924, un fet que marcaria la seva vida per sempre, la mort del seu fill petit de catorze anys, Pere, per culpa de una llarga malaltia, aquella tragèdia va tindre un gran efecte en l'estat d'ànim de Josefa[33]. Posteriorment, l'any 1938, el seu fill Joan és cridat per lluitar a files amb trenta-sis anys i serà enviat a un camp de presoners a finals de la Guerra Civil, la mort del seu fill Joan marcaria a la família profundament i es produeix un gran canvi

[27] Informació extreta de L'Itinerari Urbà Josefa Tolrà, inaugurat els dies 11 i 12 d'octubre de 2025: Ajuntament de Cabrils. *Itinerari Urbà Josefa Tolrà*. Lloc Web [en línia]. Cabrils. Octubre de 2025. Disponible a: <h*ttps://www.cabrils.cat/itinerari-josefa-tolra/cat/*>. [Consultat a: 28/04/2026].

[28] Ajuntament de Cabrils. Op. Cit.

[29] Mora Sánchez, Josefa Fátima. Op. Cit. 2017. p. 94.

[30] Ajuntament de Cabrils. Op. Cit.

[31] Ibid.

[32] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. La mèdium de Cabrils. A: Bonet Julve, Pilar. et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014. p. 71.

[33] Bonet Julve, Pilar. Josefa Tolrà: De Cabrils al planeta Mart. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries.* Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 101.

en la vida de Josefa, a qui se li obre la comunicació amb un nou món, arran d'aquests fets traumàtics.
Com descriu Maria Tolrà, neboda de Josefa Tolrà: Del fill petit va tenir una depressió, però la va superar, però del gran no, veia coses, tenia por de quedar-se sola a casa o de sortir d'aquesta, i així va passar anys, fins que va provar una solució que li van dir[34].
Aquestes tragèdies canvien la vida de Josefa, qui se sumeix en una profunda melancolia, desenvolupa un sentit, diu que escolta veus i comença a experimentar, per primer cop a la vida, visions, d'éssers que habiten a casa seva. Però mai, rebria cap diagnòstic mèdic o medicació, tampoc no seria ingressada. La família no rebutjarà aquestes experiències, com Pilar Bonet, ens explica: "*Malgrat aquestes tragèdies i dols, Josefa mai no abandona les responsabilitats de mare i mestressa de casa ni requereix atenció mèdica. La seva fragilitat psíquica troba suport en la família que l'acull i en té cura, un patró de cooperació habitual en el món rural i entre els espiritistes*"[35] .

2. 1. 2. Josefa creació per trobar pau

A l'edat de seixanta anys, un familiar molt proper, Jordi Galbany Planas, poeta vinculat amb els cercles espiritistes i anarquista de Catalunya, l'anima a demanar a déu que si tenia un do que li guiaria la mà sobre el paper per a transcriure les comunicacions que estableix amb les ànimes o éssers de llum, com ella els anomenava[36]. Això, l'ajudaria a acceptar, a gestionar la seva melancolia i iniciar un procés, mediumnitat d'entre 1941 i 1959, on comença a dibuixar, escriure i realitza creacions en brodat[37].

La raó de creació de Josefa, no sorgeix des d'un propòsit artístic ni interès per vendre, són creacions que ella considerava que no li pertanyen, ja que era conduïda per guies superiors, una força fluídica que ella reconeix com a part de l'univers, l'objectiu era el de trobar la pau personal, com ella deia: "*Només quan dibuixo em sento en pau*"[38] .

2. 1. 3. Josefa Tolrà primera artista d'art brut espanyola?

En les exposicions realitzades en l'any 2010, al Museu Nacional Centro de Arte Reina Sofía, s'exposa l'obra de Josefa Tolrà, primer a una petita exposició temporal: *El retorno de lo imaginario*, entre maig i agost del 2010 i després a la col·lecció inaugurada el mes de novembre del mateix any sota el títol *¿La guerra ha terminado? Arte en un mundo dividido*

---

[34] Delirisproductions. *Entrevista a Maria Tolrà, sobrina de la médium y artista Josefa Tolrà*. A: Youtube [video en línia]. Publicat el 8 de gener del 2016. Disponible a:<https://www.youtube.com/watch?v=4w0grobSME4_>. [Consultat a: 28/02/2026]

[35] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 101.

[36] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 71.

[37] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 102-103.

[38] Ibid. p. 102.

(1945-1968). On la figura de Josefa és marginalitzada pel discurs museogràfic, des del museu diuen erròniament que Josefa Tolrà va ser ingressada en un psiquiàtric, on va crear les seves obres, i l'esmenten com a la primera artista dona d'art brut espanyola[39] .

Tolrà no va ser mai diagnosticada ni va ser una marginal, Pilar Bonet, afirma: "*no la podem emparentar amb la classificació de l'art brut que va encunyar l'artista Jean Dubuffet el 1945 i que malauradament acaba definint formes d'expressió pròpies de persones considerades folles, marginals o extravagants. Josefa Tolrà no és un personatge pertorbat per desequilibris mentals, no pateix cap exclusió social com una outsider ni tampoc viu de manera excèntrica fora de l'ordre o la moral. Tot al contrari, la Pepeta és bondadosa i caritativa, ajuda els seus veïns i passa les hores traçant màgics cal·ligrames"*[40]. Aquesta informació rellevant ens dona una mostra de com la institució museu i la historiografia de l'art busca encaixonar la creativitat de la seva obra, com la de moltes d'altres artistes visionaries dins de categories tancades.

2. 1. 4. El do de Josefa i la gent que la visitaba

Josefa és una cristiana profusament creient i bondadosa, la seva espiritualitat és natural, sense la intervenció de rituals eclesiàstics. En vida va rebre múltiples visites, entre elles de capellans que acudeixen amb curiositat per saber de les seves visions i les veus que escolta[41]. D'igual manera va rebre a veïns i persones que demanen ajuda i consol, imposava les mans en nom de Jesús, per curar l'ànima, aconsella receptes d'herbes curatives, per reparar mals, i a vegades regalava les seves obres amb objectius guaridors, sempre amb el permís dels esperits[42].

El 9 d'octubre de 1955, mort el marit de Josefa, es queda sola amb la seva filla Maria, és llavors quan Jordi Galbany els ofereix quedar-se a casa seva, Ca L'Arlot, en els moments d'absència de la seva filla, que treballa a la fàbrica tèxtil, recordem que tenia por de quedar-se sola i gairebé no sortia mai de casa.
A partir de l'hivern de 1955, va rebre les visites d'artistes com Moisès Villèlia i Magda Bolumar, darrere seu destaquen en especial les visites de membres de Club 49, i de Dau al Set. Els artistes que la visitaven xerraven amb Josefa, qui responia preguntes vinculades sobre el perquè de la pintura o, fins i tot, de la teoria dels colors, sense haver tingut mai formació artística[43].

---

[39] Torner Garcia, Claudia. 6.1 Discursos Curatorials. El cas del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía de Madrid. A: Torner Garcia, Claudia. *Josefa Tolrà una artista singular* [en línia]. Treball fi de grau. Manonelles Moner, Laia (dir.). Barcelona: Universitat de Barcelona. 2016. p. 38-39.

[40] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 66.

[41] Ibid. p. 66.

[42] Bonet Julve, Pilar. El Pensamiento Lateral del Arte Contemporáneo. Josefa Tolrà. A: Manonelles, Laia. Et al. Cirlot, Lourdes (eds.). *Las Vanguardias artísticas a la luz del esoterismo y la espiritualidad*. Universitat de Barcelona, Barcelona. 2014B. p. 92.

[43] Ibid. p. 82.

Aquestes visites permetrien, en vida de Josefa, que la seva obra s'exposés per primer cop a la Galeria Gaspar de Barcelona, promoguda pel Club 49, comissariada pel crític Alexandre Cirici Pellicer i amb selecció de dibuixos pel psiquiatre Joan Obiols. Dotze dibuixos van ser exposats en una reunió clandestina i nocturna, només per a membres que formaven part del Club de Dau al Set, **[Fig. 1]** el dimecres 18 de gener de 1956, on ella no va assistir[44].
Al llarg dels anys cinquanta, persones interessades visitarien a Josefa, entre ells, destaquen els artistes Joan Brossa, Modest Cuixart, l'escriptora Maria Dolors Orriols, Enrique Modolell, Manuel Cuyàs i possiblement Antoni Tàpies[45].

2. 1. 5. Josefa Tolrà: l'espiritisme i la mediumnitat

Josefa Tolrà realitza un camí introspectiu unit a pràctiques espiritistes que la porten a crear com a eina terapèutica. L'espiritisme és la capacitat de comunicar-se amb els esperits dels morts, es va popularitzar a Europa arran de mitjans del s. XIX. El precursor va ser Allan Kardec, pedagog socialista, qui va publicar *El libro de los espíritus*, l'any 1857 a París, els espiritistes intenten estudiar l'origen, naturalesa i el destí dels esperits, així com la relació d'aquests amb el món corporal. Accepten la idea de déu com a causa de les coses i la immortalitat de l'ànima, aquesta filosofia creu, per tant, en la reencarnació[46].

Allan Kardec, sistematitzar en els seus escrits la filosofia de l'espiritisme, la teoria de la mediumnitat, aquesta és la facultat de comunicació entre el món espiritual i el món material, a Josefa se li manifesta arran de la mort del segon fill[47]. L'any 1941 va començar les seves produccions mediumnistiques, a través de la intervenció d'éssers espirituals, per transmetre els seus missatges, l'anomenat *contacte periespitirual*[48], aquest també pot ser telepàtic.

A Catalunya, del 1860 al 1939, exceptuant d'algun daltabaix provocat per la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), es va donar un gran entusiasme per l'espiritisme, des d'un inici vinculat amb part al moviment anarquista, popularitzat a finals del s. XIX[49]. La Influència va ser tan gran que l'any 1888, a Barcelona, es va dur a terme el *Primer Congrés Internacional Espiritista*[50]. Més tard, durant la Segona República, l'any 1934 a Barcelona, es va realitzar el

[44] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 69.

[45] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014B. p. 82.

[46] Santamaría, David. Què era la mediumicitat de Josefa Tolrà?. A: Bonet Julve, Pilar. et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 123.

[47] Ibid. p. 124.

[48] Per a més informació vegeu: A: Rivera, Mapi. *El sentido numinoso de la luz: Aproximaciones entre creación y experiencia visionaria*. 1a edició. [2018]. Barcelona: Herder. p. 158.

[49] Els períodes de més efervescencia espiritual a Catalunya van ser (1868-1874, 1880-1902 i 1931-1939), on van destacar especialment les figures d'Amalia Domingo Soler i Miquel Vives. Per a més informació vegeu: Horta, Gerard. L'espiritisme català: potència popular a l'encalç d'una vida diferent per sempre. A: Bonet Julve, Pilar. et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014. p. 118.

[50] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 101.

Catorzè Congrés Espiritista Internacional[51].
Va ser arran de la Guerra Civil, i posteriorment la postguerra i implantació de la dictadura, on l'espiritisme serà relegat a l'àmbit privat, en espais íntims, amb la participació sobretot de dones i de les classes oprimides, una pràctica que es troba als marges de la societat[52]. L'expressió artística de Josefa coincideix en un període sense progrés, definit per la por general, moltes morts i deshumanització, i una societat que buscarà respostes en la filosofia espiritista en la clandestinitat.

Josefa era mèdium, firma en alguns dibuixos com "JT MEDIUM"[53]. Tenia visions i dots sanadores, usava un pèndol per a detectar les energies i ajudar aquells que ho necessitaven[54]. Sabem que podia percebre l'aura, segons Joan Brossa: "*La vaig visitar set o vuit vegades. (...) No sóc psicòleg, però em sembla que aquesta senyora tenia la virtut de veure els colors de l'aura. Quan tenia una persona al davant, veia els colors de l'aura. Si els colors eren favorables, ella també ho era, si eren desfavorables, no deia res*"[55] .

2. 1. 6. Josefa Tolrà artista propera a la teosofia

Josefa Tolrà no era teòsofa, sí que manté vincle amb el desenvolupament espiritual teosòfic, que va ser encapçalat per Helena Blavatsky, creadora de La Societat Teosòfica, a Nova York, l'any 1875, que unificava coneixements filosòfics, científics i religiosos, per trobar la veritat en un mateix. Josefa Tolrà, l'any 1953, crea un dibuix titulat *La gran teosofa,* que historiadors han vinculat a un possible retrat d'Helena Blavatsky, qui tenia uns ulls profundament blaus, igualment la seva família ha parlat de les visites que l'artista rebia d'integrants de cercles teosòfics del Maresme[56].

Josefa Tolrà, mort el matí del 15 d'octubre de 1959, als 79 anys, la troba Jordi Galbany, asseguda amb tranquil·litat al seu balancí, a punt d'esmorzar[57] .

---

[51] Ibid. p. 102.

[52] Horta, Gerard. Op. Cit. 2024. p. 111.

[53] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014B. p. 86.

[54] Bonet Julve, Pilar. La Mèdium i el poeta. A: Bonet Julve, Pilar. Et. al. *La Mèdium i el poeta: una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa.* Barcelona:Ajuntament de Barcelona, Fundació Joan Brossa. 2021. p. 16.

[55] Martínez Pascual, Sandra. Josefa Tolrà en el record de Joan Brossa. A: Bonet Julve, Pilar. Et. al. *La Mèdium i el poeta: una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Fundació Joan Brossa. 2021. p. 127.

[56] Balsach, Maria Josep. Dones visionàries; art, ciència, espiritualitat i utopia. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà -Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 31.

[57] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 78.

2. 2. Biografia i context històric de Remedios Varo

Remedios Varo Uranga (Anglès, 1908- Ciutat de Mèxic, 1963), va ser la segona de tres fills, filla de Rodrigo Varo Cejalvo, enginyer d'obres hidràuliques i Ignacia Uranga Bergache, catòlica devota. La figura del seu pare, va ser, de gran importància, un home lliurepensador, aficionat a la fotografia, que parlava en esperanto, qui inspiraria la seva posterior formació artística, de fet va ser qui comença a ensenyar a dibuixar a Remedios, introduint-la al dibuix tècnic, la perspectiva lineal, la portarà a visites a museus i animant-la a observar la natura[58]. Janet Kaplan, principal biògrafa de Remedios, comenta respecte al pare: *(...) "siempre se sintió intimidada por él, y desde el punto de vista emocional, siempre le mantuvo a distancia. estaba mucho más unida a su madre. que era el pilar de la familia…*[59]"

Encara que només s'hi va estar a Anglès fins als cinc anys, donat que per la feina del pare, la família viatjaria molt, entre diverses ciutats espanyoles i al Marroc, Larache. Fins a establir-se a Madrid, l'any 1917, quan Remedios tenia vuit anys, on iniciarà la seva educació bàsica al Instituto San Isidro, col·legi catòlic dirigit per monges molt severes, com a preferència de la mare, com era convenient en ple context de la dictadura de Primo de Rivera[60].
Per altra banda, serà durant la primària i la secundària on el pare l'anima a llegir una àmplia gamma de llibres que influiran en el seu imaginari, textos científics, històries d'aventures de Alejandro Dumas, Julio Verne, Edgar Allan Poe, literatura mística i filosofia oriental. La seva estada a Madrid beneficia les seves vistes al Museu del Prado, on es nodrirà de la fantasia de les obres de Goya i el Bosco[61]. Varo afirma que des de ben petita va rebre suport familiar pels seus interessos artístics: *"A los doce años pinté mi primer cuadro, el de mi abuelita(...), y encontré una actitud comprensiva por parte de mi padre; me llevó a la Escuela de Artes y Oficios, más tarde pasé a la Escuela de Bellas Artes del mismo Madrid"*[62].

Va ser llavors, l'any 1924, quan als 15 anys, Varo començaria els seus estudis artístics a l'Acadèmia de San Fernando, l'escola de Belles Arts més prestigiosa de Madrid, que s'havia obert recentment a les dones, just un curs posterior de Maruja Mallo i Salvador Dalí, on rebrà una estricta base artística acadèmica en classes de composició, pintura, teoria del color, dibuix científic, anatomia i perspectiva; ella destaca en el dibuix[63].

---

[58] Pilliado Santana, Alivé. Chronology A: Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*. Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 150-151.

[59] Kaplan, Janet A. Capítulo 3. Entre los surrealistas: París y Marsella. A: Kaplan, Janet A. *Viajes inesperados, el arte y la vida de Remedios Varo*. 1a edición. Madrid: Fundación Banco Exterior. 1988. p. 63.

[60] Kaplan, Janet A. Capítulo 1. Los primeros años. A: Kaplan, Janet A. *Viajes inesperados, el arte y la vida de Remedios Varo*. 1a edición. Madrid: Fundación Banco Exterior. 1988. p. 16.

[61] Nonaka, Masayo. Cronología. A: Nonaka, Masayo. *Remedios Varo: Los años en México*. 1a edición. México: Editorial RM. 2012. p. 112.

[62] Kaplan, Janet A. Op Cit. 1988. p. 26.

[63] Nonaka, Masayo. Op. Cit. 2012. p. 112.

Remedios, a l'Acadèmia, tindria els primers contactes amb el surrealisme, mitjançant conferències, pel·lícules, exposicions i obres de teatre surrealista[64]. Varo freqüenta la Residència d'estudiant de Madrid, ambient on es trobava l'avantguarda, va ser un moment de gran intercanvi cultural amb altres països estrangers per part de molts artistes i intel·lectuals de l'època, com Dalí, Buñuel, Lorca[65].

Tot i això, l'obra de Remedios continuaria seguint els ideals acadèmics, sense endinsar-se encara a una producció surrealista, en finalitzar els seus estudis l'any 1930, es casarà amb Gerardo Lizárraga, qui havia estat company d'estudis a l'acadèmia. El 1931 marxaran a viure a París, pel seu atractiu artístic, on travessaran dificultats econòmiques.

L'any 1932, es traslladen a l'avantguardista Barcelona, on treballarà com a il·lustradora per a la companya de publicitat Thompson, i establiran amistat amb artistes de l'avantguarda, José Luis Florit, Óscar Domínguez i Esteban Francés, amb qui compartirà estudi, i més tard amb Marcel Jean[66]. Aquests vincles li permetran connectar de manera més propera a l'imaginari surrealista, on genera dibuixos, collages, cadàvers exquisits i dibuixos comunicats, algunes en col·laboració. Les primeres mostres de l'artista en la cerca cap a l'automatisme, l'atzar objectiu i l'exploració del subconscient.

En 1935, se separa de Lizárraga, amb qui mantindrà bona relació la resta de la seva vida. A Barcelona, l'any 1936, dos mesos abans de la guerra civil, exposarà a l'exposició Logicofobista, formada per un grup d'artistes amb interessos surrealistes, d'entre ells exposen Esteban Francés i Maruja Mallo[67].

2. 2. 1. L'inici de ple al surrealisme: Remedios a París

L'any 1936, en ple inici de la Guerra Civil Espanyola, Remedios coneixerà al poeta surrealista Benjamin Péret, durant l'estada d'aquest a Espanya, que ve a ajudar al bàndol republicà, iniciaran una relació amorosa. Fugiria amb Esteban Francès d'Espanya l'any 1937 cap a París, donat que ja no era un país segur per als artistes, s'instal·laria amb Péret i no tornaria mai més a Espanya. A París s'endinsarà en el cercle més íntim del món surrealista, gràcies a Peret, gran amic d'André Breton, on coneixerà també a Victor Brauner i Leonora Carrington, i amb qui exposaria la seva obra dins dels Surrealistes[68].
L'artista entra amb contacte i experimenta, més de prop, l'ideari surrealista, un període essencial dins la seva producció, a la vegada que descobreix teories, i es nodreix de la

[64] Pilliado Santana, Alivé. Op. Cit. 2023. p. 150-151.

[65] Garcia, Catherine, *Peintre Surrealiste? Créatiom au fémnin; hydritation er metamorphoses*. 1a ed. París: L'Harmarran. 2007. p. 14.

[66] Kaplan, Janet A. Capítulo 2. Hacia el Surrealismo: París y Barcelona. A: Kaplan, Janet A. *Viajes inesperados, el arte y la vida de Remedios Varo*. 1a edición. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1988. p. 35-37.

[67] Pilliado Santana, Alivé. Op. Cit. 2023. p. 152-153.

[68] Ibid. p. 152-153.

influència dels artistes surrealistes com Max Ernst, René Magritte, Wolfgang Paalen[69]. Axi mateix es començarà a familiaritzar amb l'imaginari de la màgia i de l'alquímia gràcies al seu vincle amb Victor Brauner, amb qui viuria durant un temps[70].

Remedios experimenta el que és ser una dona que s'endinsa al món del surrealisme, Janet Kaplan l'ha considerat com un apropament amb temor, la pròpia Remedios diu: "*Entre los surrealistas… Mi posición era la de tímida y humilde del oyente, no tenía la edad ni el aplomo para enfrentarme con ellos, con un Paul Eluard, un Benjamin Péret o un André Breton y los demás estaba calculado para intimidar, especialmente en los cafés que Breton frecuentaba <<como si fuesen su oficina>>*"[71].
Dins del surrealisme, les dones que es van integrar al moviment eren més joves que ells, es generava aquest vincle en què ells eren els mentors i elles les seves "pupil·les"[72]. A més, és rellevant mencionar que moltes d'aquestes dones, formaven part del grup perquè mantenien algun vincle romàntic o afectiu amb els seus membres. Els homes surrealistes tenien unes idees molt marcades de com era la dona, de fet Breton a les seves reunions surrealistes reflexiona entorn a la feminitat des de la seva perspectiva d'home, on elles no tenien gaire a dir, ja que majoritàriament es sentien cohibides[73]. Els surrealistes donaven màxim valor a la innocència, joventut i bellesa de la dona, de fet Varo va mentir en la seva edat, en aquella segona estada a París, quan tenia trenta anys, al seu carnet d'identitat es va treure vuit anys[74].
El 7 d'abril del 1939, ja comencen a idear un pla per fugir d'Europa amb Peret. Al juny de l'any 1940, París ja és ocupat pel nazisme, Remedios fuig amb Óscar Domínguez, prop de Perpinyà, i posteriorment a Marsella, on es retroba amb Peret, Breton i Jacqueline Lamba entre altres artistes que busquen abandonar França. L'octubre de 1941 creuen Argelia i el Marroc, Peret i Varo arriben a Casablanca, on esperaran per poder exiliar-se a Mèxic, Breton, és qui els ajuda a obtenir fons per obtindre documents per escapar al continent Amèrica[75].

[69] Kaplan, Janet A. Op. Cit. 1988. p. 65.

[70] Barbosa Sánchez, Alma Patricia. La poética simbólica de Remedios Varo. A: Piñol Lloret, Marta. *Relaciones ocultas; símbolos, alquimia y esoterismo en el arte*. Col·lecció: Pigmalión (Sans Soleil); 11. Vittoria-Gasteiz: Sans Soleil. 2018. p. 345.

[71] Kaplan, Janet A. Op. Cit. 1988. p. 46.

[72] Serrano de Haro, Amparo. Capítulo 4 - Trece estrategias en las pintoras surrealistas. A: Serrano de Haro, Amparo; Cabanillas, África. *Orgullo y prejuicios: En torno al arte de las mujeres*. Col·lecció: Clepsidra. Madrid: Tres Hermanas, 2022. p. 102.

[73] Blanchard, María. Fundación Cultural Mapfre Vida. Biblioteca president Pujol, 1999. *Fuera de orden : mujeres de la vanguardia española: Madrid, 10 de febrero - 18 de abril de 1999*. Madrid: Fundación Cultural Mapfre Vida. p. 34.

[74] Serrano de Haro, Amparo. Op. Cit. 2022. p. 102.

[75] Pilliado Santana, Alivé. Op. Cit. 2023. p. 154-155.

2. 2. 2. L'exili a Mèxic

S'estableix l'any 1941, al barri de San Rafael, a la Ciutat de Mèxic, com exiliada. A Mèxic coneixerà i crearà amistat i comunitat, amb múltiples artistes i intel·lectuals, Leonora Carrington, Kati Horna i José Horna, Octavio Paz, Lizarraga, Eva Sulzer, Jean Nicole[76]...

Entre 1942 i 1943, fa treballs publicitaris, dissenys teatrals amb Esteban Francés, restaurant, peces d'art prehispàniques, pintant joguines construïdes per José Horna, establint una profunda amistad amb Kati Horna i sobretot amb Leonora Carrington amb qui escriuria, crearia i juntes s'influirien artísticament. Aprofundirà en el seu interès cap al misticisme rus, seguint les idea sobre la quarta dimensió del filòsof rus Ouspensky, amic i deixeble del filòsof armeni Gurdjieff[77].
Benjamin Péret, parella de Remedios, més tard torna a França l'any 1947. Aquell mateix any, Remedios viatja a Veneçuela amb el pilot francès Jean Nicole, amb qui inicia una relació, a una expedició científica, on es retroba amb la seva mare i el seu germà gran, treballarà com il·lustradora tècnica en un estudi epidemiològic del Ministeri de Salut Pública de Veneçuela[78]. Retornarà a Mèxic l'any 1949 i continua fent feina com a artista comercial de publicitat. On coneixerà a Rodney Collin-Smith, deixeble proper d'Ouspensky i fundador d'una llibreria de venda de ciències ocultes i esoterisme, aquest vincle faria que Varo assistís algunes reunions, sense formar part de cap grup de Gurdjieff o Ouspensky[79].

Tres anys després, comença a viure amb Walter Gruen, refugiat Austríac, que va crear la Sala Margolín, tenda i espai de música clàssica a Mèxic, qui l'ajudarà econòmicament perquè pogués desenvolupar la seva creació artística a temps complet, com el mateix Gruen afirmava; *"Finalmente le pude convencer de vivir juntos y así ella podría dedicarse únicamente a la pintura*"[80]. Varo deixarà així el seu treball comercial i publicitari. L'esplendor, de la seva obra, es donarà aquí.

La seva primera exposició individual serà l'any 1956, a la Galeria Diana, a Mèxic, amb 12 obres d'un estil ja consolidat. Un període en el qual comença a participar en més exposicions[81]. L'any 1962, té la seva segona exposició individual a la Galeria Juan Martín, a Ciutat de Mèxic, amb 16 obres[82].

[76] Ibid. p. 154-155.

[77] Ibid. p. 156-157.

[78] Ibid. p. 156 -157.

[79] Ibid. p. 158-159.

[80] Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. 2013. p.160.

[81] Pilliado Santana, Alivé. Op. Cit. 2023. p. 160-161.

[82] Ibid. p. 162-163.

Viatja a París al 1958, on visitarà a Benjamin Péret, qui està malalt. I es reuneix amb la seva família, mare i neboda, un viatge intens per a l'artista, qui es retroba amb altres amistats d'abans de la Guerra, però retorna a Mèxic, on té la seva vida[83].

L'any 1963, pinta el seu últim oli, *Natura muerta ressuscitando*, **[Fig.2.]** i una obra, *Música del bosque* (1963) **[Fig.3.]**, que queda inacabada. Varo mort d'un infart el 8 d'octubre de l'any 1963, als 54 anys.

2. 2. 3. Influencia Surrealista en Remedios

Les dones al surrealisme desenvoluparan les seves identitats creatives, allunyades de les exigències dictatorials de Breton, creant els seus propis espais on sentir-se còmodes, superant l'estereotip misogin creat pels homes surrealistes de la imatge de la dona *Femme Enfant* o *Femme Fatale*. Ho veiem en especial en la comunitat que Remedios Varo crearà a Mèxic amb Leonora Carrington. Elles, en canvi, generen la seva pròpia invenció simbòlica, deixant de banda l'estereotip masclista de la dona com a objecte, representant-la com a subjecte. Integren l'imaginari surrealista per generar el seu propi, amb protagonistes femenines, fortes, creadores intel·ligents, alquimistes, bruixes[84]...

Walter Gruen va dir: "*en una entrevista le preguntaron a Remedios si el Surrealismo estaba muerto y ella contestó que está tan poco muerto como el psicoanálisis. Pero el surrealismo de Remedios era muy diferente. No era violento, no era de chorros de sangre, de sexualidad;* (…) *Era una pintura más pensada y más sentida. De hecho, parece más interesante así porque has de buscar más en la obra. En los trabajos de Remedios necesitas detenerte y observar más hasta que vas descubriendo esos símbolos.* (…) *Además creo que la pintura de Remedios era más filosofica: lo esencial del surrealismo: el sexo y las mujeres, que se entregan. Ella buscaba relaciones con el Cosmos. Iba más allá del hombre*(...)"[85]. El surrealisme, però, va exercir una gran influència a l'art de Remedios, qui adaptaria les idees del moviment en un art que amb els anys es tornaria més personal, incorporant-hi d'altres sabers conforme a mesura que anava aprenent, però mantenint les premisses del surrealisme de l'inconscient i la imaginació. Mantenint la constant experimentació dels diferents procediments pictòrics, elaborats pels surrealistes, com el fumage, el grattage, la calcografia i d'altres que amb el temps ella incorporaria[86].

---

[83] Ibid. p. 160-161.

[84] Orenstein, Gloria Ferman, "The methodology of Marvellous", Symposium A: Quartely Journal in Modern Foreign Languages, vol 42, núm. 4. 1989. p. 332.

[85] Informació disponible a la primera entrevista a Walter Gruen del *8/10/2002*, vegeu: Cortès i Giner, Eva. Annex Converses. A: Cortès i Giner, Eva. *Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès*. Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició. 2013. p. 158-159.

[86] Barbosa Sánchez, Alma Patricia. Op. Cit. 2018. p. 344-345.

2. 3. Mons visionaris en unió

En posar en contrast els seus relats de vida i entorns històrics, socials i culturals, presenten algunes similituds, però ens adonem sobretot que tenen clares diferències, que trobem rellevant mencionar per comprendre les seves formes visionàries de creació.[87]

Les dues nascudes a Catalunya, Josefa Tolrà, prové d'una família rural treballadora de finals del s. XIX i als principis de s. XX viuen el pas de la vida rural a la moderna, sorgeixen noves revoltes socials i interessos espirituals. El pare de Josefa era pagès abans de l'arribada de la fil·loxera al Maresme, després la família va passar a treballar a la fàbrica tèxtil del senyor Coll, clar indicatiu d'aquesta modernització.[88] Remedios Varo, en canvi, prové d'una família marcada per la modernitat dels inicis de s. XX, ja present en l'ofici del seu pare i que s'accentua amb estil de vida de la família, tot farà que a l'artista se li obrin molts camins possibles de coneixement, sobretot arran del seu pare, qui li inculca un pensament més liberal, contrastant amb aquell més religiós que rebia a l'escola.

Les dues reben una educació religiosa, però Remedios, com molta part dels surrealistes, fuig de les convencionalitats tradicionals. En el cas de Josefa sabem que resava a déu, sobretot en aquells moments d'apropament mediumnic. Per bé que les facultats de Josefa la portarien a comunicar-se amb els éssers de llum, no va deixar de creure en déu. L'experiència religiosa de Remedios Varo, segons explica Juliana González, amiga propera de l'artista en l'última etapa a Mèxic, admet: "*Era una mujer con muchas inquietudes acerca de la experiencia de la verdadera religiosidad, que buscó árduamente. Se interesó por la magia y el esoterismo, acercándose a grupos que los practicaban. De lo que yo fui testigo fue de que nada la convenció nunca; sin embargo, continuó con su búsqueda de manera solitaria.*[89] *(...) Sus preocupaciones de orden religioso eran más de índole esotérico"*[90]. Remedios, en la seva obra, presenta una cerca contínua de reflexió sobre el sentit existencial, on es troben les barreges de diferents coneixements.[91]

Varo viu una vida bohèmia, busca conèixer més enllà del art de l'acadèmia, allunyada dels convencionalismes socials marcats per la moral burgesa, com esmenta Janet Kaplan, "*la libertad sexual y el desprecio hacia la moral convencional eran casi un credo entre los bohemios"*[92].
Mentres que Josefa esta casada eclesiasticament tota la vida amb el mateix home, Remedios generarà diferents vincles afectius amb diferents homes durant la seva vida i com esmentaba

[87] Amb l'objectiu de fer més visual aquests vincles i diferències, entorn a les seves biografies, hem realitzat una cronologia que podreu consultar a 7. 1. Cronologia Comparativa.

[88] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2021. p. 12.

[89] Disponible a l'entrevista a Juliana González, vegeu: Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. p.172.

[90] Ibid. p.172.

[91] Barbosa Sánchez, Alma Patricia. Op. Cit. 2018. p. 345.

[92] Kaplan, Janet A. Op. Cit. 1988. p. 36.

Walter Gruen, no en necessari matrimoni, de fet, en aquest sentit sembla que tenia una mentalitat oberta, més liberal.
Varo viurà una vida en constant inquietud, ja des de ben petita, sovint pels factors geopolítics, però de la mateixa manera pels seus interessos artístics i el seu anhel de coneixements, viatja tant a París, Barcelona i s'exilià a Mèxic un cop allà viatja a Veneçuela. Tolrà, en canvi, viurà sempre al seu poble, de fet estranyament surt després de la mort del seu fill Joan, només ho va fer un parell de cops en vida, un d'ells per visitar a una mèdium de Badalona, i l'altre per visitar a la seva neboda en una actuació al mateix Cabrils.[93] Josefa, no és amant dels viatges terrenals, però tant ella com Remedios, sí que ho eren dels viatges interiors, com ho reflecteixen en les seves obres. Les dues artistes mantenen en comú un caràcter individual i introspectiu.

Tolrà no té cap pressió acadèmica, la seva creació és autodidacta, no rep cap formació en l'àmbit de les Belles arts, de fet, ella no es considerà una artista, sinó una mediadora.[94] Com a mestressa de casa, crea per a ella, un art molt personal. Remedios rep una formació d'acadèmia, pertany als inicis del grup Surrealista, es considera i actua com a artista. Això ho veiem en el seu interès en dedicar-se al món de l'art, la seva cerca constant en treballar per a les arts, creant cartells publicitaris, decoració i escenografies per obres teatrals, restaurant, obres d'art precolombines, exposant la seva obra, i no és fins que coneix a Walter Gruen que troba la comoditat perfecta per dedicar-s'hi exclusivament a crear.

Per casualitat totes dues arriben a exposar per primer cop individualment el mateix any 1956, Josefa però sense ser-hi present, en una mostra nocturna i privada, mantenint distància amb "el món artístic". I a Remedios, arran d'aquesta se li obriran possibilitats per realitzar d'altres exposicions individuals a Mèxic.

Josefa és mare, la pèrdua dels seus fills marca la canalització de l'inici de les seves visions. Pel que fa als nens: *"Remedios tenía un ahijado, el hijo de Jean Nicolle, al que quería mucho, al igual que a los hijos de Lizárraga y con los que era muy maternal."* [95] De fet, amb Xabier, fill de Lizarraga, realitza jocs surrealistes, esborronats de tinta i cadàvers exquisits. Sabem que Remedios va viure a París en una situació molt precària junt amb Peret, de vegades sobrevivien a base d'una tassa de cafè al dia, per aquesta raó Varo va haver de rebutjar la maternitat, interrompent un embaràs.[96]
La seva neboda sí que n'ha parlat, de què sí que va sentir la carència de ser mare[97] en canvi, va tenir múltiples vincles a la seva vida, romàntics i d'amistats que van reforçar la seva creativitat.

[93] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 78.

[94] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2021. p. 12.

[95] Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. 2013. p. 173.

[96] Kaplan, Janet A. Op. Cit. 1988. p. 160-161.

[97] Disponible a l'entrevista a Beatriz Varo, vegeu: Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. 2013. p.154.

La Guerra Civil les marcarà en profunditat, totes dues experimenten greus penúries que funcionen com a catalitzadors creatius, Josefa perd els seus fills, un d'ells per culpa del conflicte, Remedios fuig del país, no torna mai, per por de les represàlies, perquè sap que el seu estil de vida serà perseguit. Com exiliada haurà de viure amb la nostàlgia a la terra, a la família i amics, per sort es va poder reunir amb la seva família un parell de cops després, la Guerra Civil. La gent que havia sortit d'Espanya durant aquesta corria perill de retornar, la dictadura de Franco, presentava repressió, afusellaments, empresonaments, censura i rigidesa religiosa[98] ,Remedios tenia por de tornar i Josefa tenía por de sortir de casa.

[98] Disponible a l'entrevista a Federico Álvarez Arregui, vegeu: Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. 2013. p.164.

3. Dos camins al saber: Les seves pràctiques artístiques i procés creatiu

3. 1. Saber en Josefa Tolrà

Josefa Tolrà i Abril, com hem esmentat, realitzarà diverses pràctiques, malgrat que sense pretensions artístiques o estètiques, són canalitzacions que comença a crear, fruit de les comunicacions que manté amb els éssers fluídics.
Entre aquestes trobem, dibuixos i escrits il·lustrats, en més de trenta quaderns on s'expressa en català, però també en castellà, llengua que no era la seva habitual[99]. Tot i no tenir coneixements artístics ni literaris, transcriu tots els dictats que rep.
Va dur a terme diversos brodats, amb una gran tècnica i amb un estil similar als seus dibuixos, en aquestes produccions veurem com multitud de missatges s'hi veuen reflectits.
Els dibuixos i escrits, Josefa els realitza en petites llibretes, que amb el temps amplien en format[100]. Treballarà majoritàriament amb materials senzills, llibretes llises i amb ratlles, papers que troba per la cuina i paperines. La seva filla Maria, qui treballava en una fàbrica tèxtil, li proporciona materials per a les seves creacions, llibretes, papers, bolígrafs, retoladors, l'ànima i cuidar[101]. A més faria ús de llapis de colors, tinta i guaix.

Els seus dibuixos funcionen com una mena d'expressió continua, com es tractés d'un diari, realitzarà més d'un centenar des de 1941 a 1959, on transmet els missatges que rep. Aquests sorgeixen des d'una creació espontània, per bé que, no per això, menys detallista[102].
Molts d'ells porten la seva signa, data de creació, i una gran majoria mantenen en comú l'epígraf, *Dibujos fuerza fluídica*, els anomena així, sempre en castellà, de vegades en comptes de la seva signa i l'any en què ha realitzat el dibuix. Igualment trobem els noms dels esperits que es comunicaven a través d'ella, i al costat d'aquests noms, veiem un any diferent, que sovint no té relació amb la cronologia de Josefa **[Fig.4.]** fins i tot incorpora dates futures, vegeu **[Fig.5.]** i **[Fig.6.]**.

L'any 1941, comença els primers dibuixos amb una llibreta, els farà amb llapissós de colors, aquestes incorporen textos encriptats, rostres fantasmagòrics amb tonalitats cromàtiques més obscures i un traç agitat[103]. Ràpidament, passats uns mesos, els seus dibuixos avancen amb unes formes més complexes amb entramats delicats i amb una cal·ligrafia més pulcre[104] .

[99] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014B. p. 89.

[100] Bonet Julve, Pilar. Aelita, el planeta Mart i les visionàries Josefa Tolrà i Madge Gill. Bonet Julve, Pilar. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. 2023. p. 20.

[101] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2024. p. 78.

[102] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 61.

[103] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 102.

[104] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 66.

3. 1. 1. Els escrits de Tolrà

L'artista escriu amb una cal·ligrafia de lletra lligada, que sembla agafar forma a les superfícies on es retroba amb el dibuix, de vegades aquests missatges surten dels personatges o els envolten amb cal·ligrames **[Fig.8.]** i **[Fig.9.]**.
Molts dels seus escrits, serveixen de guia dels seus dibuixos, que de vegades són prou hermètics amb frases poètiques d'interpretació dificultosa. Josefa malgrat saber poc de literatura, realitza uns escrits que ens sorprenen, ja que transcriu sense pausa ni correccions, escriu sobre una gran varietat de temes que desconeix, ciència, religió, filosofia, geografia o geologia, i realitza poemes, proses, cançons, una novel·la, receptes sanadores i històries, acompanyat de dibuixos, amb personatges, alguns històrics, fantasies astrals, àngels, deesses i escenes bíbliques[105].
En els seus escrits defineix termes com mèdium o teosofia i arriba a signar diversos dibuixos amb *JT medium*[106]. De vegades fa ús de sigles, per exemple a veiem les inicials *P. LL* (Pere Lladó) del seu fill Pere Lladó, i J.T corresponent a Josefa Tolrà **[Fig.7.]**.
Els escrits de Josefa són essencials per comprendre la seva obra, aquestes van juntes, ens permeten interpretar els seus dibuixos, funcionen com records i evocacions dels mons no materials, veus dels éssers fluídics.

3. 1. 2. Els brodats

El detall i la pulcritud observats en els seus dibuixos i escrits es manifestaran igualment en els seus brodats, una tasca associada al món domèstic de les dones, que Josefa realitzava tranquil·lament a la seva cadira, resultat de les indicacions dels éssers fluídics, sobretot en mocadors de manila de seda, eren tan perfectes que no tenien ni dret ni revés.
Com Pilar Bonet deixa clar: "*Dibuixa igual que broda"*, el motiu és que els seus dibuixos presenten aquest entramat de línies, igual que la dels brodats en les que sembla que hi hagi com descriu un traç automàtic, repetitiu i ornamental.[107] Els seus brodats estan fets sense necessitat de dibuix previ, amb el missatge directe dels éssers de llum, representa motius vegetals, florals, personatges humans i animals amb perfecta simetria **[Fig.10.]** i **[Fig.11.]**[108].

3. 1. 3. Temes recurrents a la seva obra

Els éssers que es comuniquen amb la mèdium, es personalitzen amb les figures com el seu fill petit, Pere Lladó i en altres ocasions personatges, com el poeta i mossèn Jacint Verdaguer (1847-1902), mantenia contactes amb el cercle de vidents de Barcelona i va ser acusat pels

[105] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014B. p. 88.

[106] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 61.

[107] Ibid. p. 64.

[108] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 78.

eclesiàstics de practicar exorcismes, amb qui registra diverses comunicacions sempre en català[109]. D'entre altres personatges notables, d'aquestes comunicacions amb el científic Louis Pasteur, la mística Teresa de Cepeda (Teresa de Jesús)[110].
A més aquests contactes amb esperits, en la seva obra, representen múltiples personatges, alguns mantenen vincle amb el seu poble, retrats variats, figures angèliques, mapes planetaris, deesses, escenes bíbliques, els actes bondadosos de Jesús. Així com retrata a protagonistes històrics com Bonaparte, Marconi, August Cèsar o Leonardo da Vinci[111].

En els dibuixos de Josefa ens presenten figures, escenes i paisatges. Representa multitud de temàtiques diferents, que mantenen relació amb la seva visió espiritual, destaquen els temes religiosos, escenes bíbliques i dels passatges dels evangelistes[112].
Representa a la figura de Jesús, model i guia moral, a qui com em esmentat demanava que la guies en les seves visions. El veiem representat en múltiples escenes del *Sant Sopar* **[Fig.12.]**, amb els Apòstols a *El Camino de la Verdá*, (1945) **[Fig.17.]**. Escenes de l'Epifania o el Nadal a **[Fig.18.]** i **[Fig.19.]** o a *Un amor que lleva el Bendito niño* **[Fig.20.]**. Representa a la Mare de déu*, vegeu* **[Fig.21.]** i **[Fig.22.]**. Les figures nues d'Adam i Eva al jardí de l'Edèn **[Fig.23.]**. D'altres amb pràctiques religioses cristianes com *Dibujo fuerza fluídica, El recibo cristiano de un vidente* (1953) **[Fig.24.]** o *Dibujo fuerza fluídica, Bautizo en el Lorda* (1955) **[Fig.25.]**.
Sempre dibuixa figures frontalment amb gest arcaic, ulls i celles grans, porten el cap cobert, signe de la personalitat, només Jesús, és qui no en porta, ja que no el necessita, diu Josefa[113]. De vegades aquests són éssers ingràvids, sense peus ni mans.

El seu món espiritual incorpora personatges i escenes de visions relacionades amb el món ocult, les representacions dels éssers astrals, camins de llum al progrés espiritual, dones mèdium, teòsofes i representacions de planetes[114].
Tots els seus dibuixos d'energies fluídiques, ens mostren a éssers astrals que formen part d'aquesta comunicació de Josefa estableix amb l'univers. L'existència de l'invisible fluídic va ser plantejada pel parapsicòleg Hippolyte Baraduc (1850-1909), com una força còsmica vital, qui va intentar capturar-la amb la fotografia, proper a la recerca de l'existència de l'ànima humana. Segurament a part de Jordi Galbany, Josefa va mantenir contacte amb altres persones que tenien coneixements de teosofia i espiritisme[115].
La seva obra *La Gran Téosofa* **[Fig.26.]**, i possiblement *Figura romànica: Esfinx* **[Fig.27.]** ens demostra el vincle de la seva obra en aquests mons ocults, com ja hem esmentat, en aquesta segurament es retratava a la creadora de La Societat Teosòfica, Helena Blavatsky, qui rebia el sobrenom d'Esfinx.

---

[109] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 62.

[110] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 105.

[111] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 63.

[112] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014B. p. 91-92.

[113] Ibid. p. 92.

[114] Ibid. p. 91.

[115] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2014A. p. 64.

Alguns dels dibuixos demostren la presència de visions planetàries, com: *Planetes que circumden el sol* **[Fig.28.]**, *Astre sol, Tierra, Mart, Venus* (1944) **[Fig.29.]** *Astre Geni astral-planeta Terra* (1952) **[Fig.30.]**.
Dins l'espiritisme hi havia la creença que més enllà de la terra, hi ha d'altres planetes amb vida, en els escrits de la mèdium parla d'astronomia i descriu la terra com "*un planeta pequeño pero muy habitable*", *"joven esta basado muy fertilmente. Sus conductos Etereos pueden por si mismos emanar fuerzas prodigiosas..."* **[Fig.31.]**[116] .

Altres de les seves figures, ens poden cridar l'atenció, donat presenten persones que es vinculen amb cultures llunyanes, trobem *Muchacha coreana* (1953) **[Fig.32.]** i *Tipos de raza árabe que visitan el gran yogo* **[Fig.33.]** aquesta última es pot vincular, amb el fet que Barcelona que va ser un important centre espiritista, a part de l'arribada dels textos traduïts d'Allan Kardec, és possible que arribessin autors orientalistes defensors de l'espiritualitat com a canvi social[117].

Escenes que evoquen el seu propi entorn, el seu context al poble de Cabrils del Maresme, un món popular i rural. A la iconografia dels seus dibuixos veiem diverses vegades que fa referència al context que l'envolta, conscientment o inconscientment, si bé estar guiada pels éssers fluídics veiem la presència de paisatges rurals, el món de la pagesia i escenes que recorden en certa forma a la tradició catalana[118]. Com a *Dibujo fuerza fluídica* (1957) **[Fig.34.]** i de figures del seu entorn, destaca *Dibujo fuerza fluídica, Sardana* (1957) **[Fig.35.]** , on apareixen uns personatges amb barretina a *Pagès* **[Fig.36.]**. Alguns dels escrits mencionen la seva terra Catalunya, el Maresme i Cabrils, on explica històries i tradicions. *Catalunya. Cabrils 18 d'agost 1956* **[Fig.37.]** *i Catalunya. Portemte amb brasos, 1956* **[Fig.38.]**.

3. 1. 4. Forma de treballar

De la seva forma de treballar podem realitzar suposicions, a través dels testimonis dels quals la coneixien i la van veure crear.
La neboda de Josefa, Maria Tolrà descriu sobre el seu procés inicial: "*Quan es concentrava demanava a déu senyor(...) Anava fent ratlles(...) però no brutes, sinó netes(...) li podies parlar, però com estava així ja no li parlaves, osigui que ella estava conscient, però anava escrivint o brodava(...) Ella feia les coses, però se n'adonava i ho vivia, osigui no es una cosa que dius fas allò i després no t'en recordes de res, no, ella llavors clarament ho sabia explicar(...)*[119] "
Josefa com a mèdium creadora, treballa a casa seva llargues hores i a la nit. Joan Brossa, deia

[116] Ibid. p. 62.

[117] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 101.

[118] Bonet Julve, Pilar. 2021. p. 25.

[119] Delirisproductions. Op. Cit. Min 3:30 - 5:25.

sobre la seva forma de treball: "*No dibuixa amb els ulls tancats, però els tanca per concentrar-se quan ha de respondre una pregunta i necessita escoltar l'inconegut"*[120].
Ella mateixa es definia com a: *Humil mediadora mecànica*[121]. Mostra en els seus dibuixos i escrits allò que li revelen els esperits, les seves creacions neixen des de les inspiracions extrasensorials, en les inscripcions d'un dels seus dibuixos, es descriu com: "*Una hermana que tiene la misión de trabajar en el dibujo y también de escribir con trasmisión de pensamiento"*[122]. Per bé que cal tindre en compte que la seva és un tipus de mediació conscient, dibuixa amb moments de plena concentració.

3. 2. Saber en Remedios Varo

Per comprendre l'obra de Varo, no ens podem quedar només en l'artista surrealista, sinó que cal aprofundir, donar que va tindre diferents períodes, que podem dividir en: Els inicis en la seva formació artística a Madrid, el vincle amb el moviment surrealista de Barcelona a París i la plenitud de la seva obra en el seu exili a Mèxic, és on més crea i del que més parlarem.

Els dibuixos que Remedios va realitzar abans de la seva estada a Mèxic, han estat estudiats per Eva Cortés i Giner, aquests els va realitzar a París, treballs que li van permetre perfila la seva pràctica artística dins del moviment surrealista com: Cadàvers exquisits, jocs de paraules, collages, dibuix continuat, dibuixos col·lectius com el joc de Marsella. Aquests van ser executats a reunions d'artistes surrealistes amb dinàmiques senzilles, que permetien al grup fer ús de la seva imaginació i jugar amb l'atzar, efectes que els surrealistes apreciaven.[123]
Pel seu compte així mateix realitzaria altres dibuixos surrealistes i lletres per crear un diccionari surrealista, en grafit o carbó, dibuixa com expressió espontània, creats per pur plaer per divagar i imaginar, on quasi sempre representa a figures imaginàries amb cos de persona i mig animal, de planta o éssers que s'inventa[124]. Personatges en procés de metamorfosi que després veurem en les seves pintures.

3. 2. 1. Forma de treballar

En les seves creacions a Mèxic (1941-1963), la funció dels seus dibuixos experimenta un gran canvi, aquest principalment formaria part del seu procés artístic per a la creació dels quadres definitius. Varo esbossava prèviament dibuixos preparatoris dels seus quadres abans de realitzar composicions finals més detallades en l'escala real, que transferiria posteriorment

[120] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 105.

[121] Ibid. p. 108.

[122] Bonet Julve, Pilar. 2014A. Op. Cit. p. 61.

[123] Cortès i Giner, Eva. 3.2. Estudi de l'obra dibuixada de Remedios Varo. A: Cortès i Giner, Eva. *Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès.* Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició. 2013. p.122.

[124] Ibid. 127.

amb grafit als suports dels seus quadres, abans de pintar, però de vegades tornava a afegir elements importants que preparava en altres dibuixos preparatius o reelaborava els que ja tenia[125]. Malauradament, es conserven pocs, ja que al transferir-se i al ser en papers translúcids es feien malbé, Walter Gruen deia: *"(...)al calcar, la línea ya no era tan fina como la original. Yo consideraba y sigo considerando que el verdadero dibujo,(...) debajo de la capa de color,(...) no les di mucho valor; algunos los regalé o desaparecieron"*[126].

Parlant exclusivament de la seva pintura en el període Mexicà, on Varo era capaç d'estar durant més de set hores i evadir-se en les seves creacions[127]. Realitzaria sobretot figures humanes amb multitud d'elements simbòlics, una obra que requeria un gran detall, feta majoritàriament sobre masonite, del que utilitzava la part més llisa, recobrint-la de guix i llimant-la perquè quedes llis, després aranyava la seva superfície perquè la pintura a l'oli s'adherís millor i que li proporciones una tonalitat més fosca i una textura única en la seva obra. Tere Arq, investigadora en la simbologia darrere l'obra de Varo, suposa que per aquest ratllat l'artista feia ús de quars[128].
El procés artístic de Varo incorporava multitud de tècniques, molt laborioses, que confirmen el seu detallisme, un gran ventall, algunes apreses durant els seus estudis i d'altres quan va formar part del moviment surrealista. Feia petites incisions, unes marques de raspatge al guix i que són visibles, com fines esquerdes o línies fosques a les capes posteriors. D'aquesta manera, li donava una textura irregular subtil a tota la seva pintura.
Per als detalls esgrafiava algunes zones, revelant el guix de sota, per formar petits reflexos, i crear detalls com cabells. Pintava amb fines veladures diluint l'oli, treia pintura escorrent-la o absorbint-la generant diversos efectes atmosfèrics. Amb la *decalcomanía* sogeria textures d'espais orgànics, aplicant un material com el paper, sobre la superfície recentment pintada. Aconseguia crear taques i textures aquoses amb el *Soufflage,* bufava aire amb una canya sobre la pintura recent. D'igual manera esquitxava pintura diluïda amb els pèls d'un pinzell rígid, en canvi, amb els pinzells més prims puntejats, generant punts de llum o ombra. A més feia ús d'estuc amb guix creant textures o petits baixos relleus[129].
Amb l'ús de totes aquestes tècniques comprenem que l'obra de Remedios està totalment raonada i preconcebuda, com Walter Gruen afirmava: "*ella dominaba los procedimientos surrealistas como nadie, pero los usaba(...) como técnica para elaborar sus ideas preconcebidas. Los cuadros abundan de esta técnica, pero no tienen su origen en ellas*"[130].

---

[125] Broadway, Mary. Rush, Katrina. *Taxonomy of Techniques.* A: Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*, Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 30-31.

[126] Cortès i Giner, Eva. Op. Cit. 2013. p.157.

[127] Cortès i Giner, Eva. *3.1.3. Factors que influeixen en la seva creativitat.* A: Cortès i Giner, Eva. Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès. Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició, 2013. p.120.

[128] Broadway, Mary. Rush, Katrina. Op. Cit. 2023. p. 30-31.

[129] Ibid. p. 31-39.

[130] Castells, Isabel. *Remedios Varo, Cartas, sueños y otros textos*. 6a ed. México: Ediciones Era, 2008. p. 25.

3. 2. 2. Els escrits de Varo

Com la pròpia Remedios deia: "*A veces escribo como si trazase un boceto"*, per aquesta raó Isabel Castells atribueix a la creació literària de Varo la possibilitat que per a l'artista tingues tanta importància com els seus esbossos, dibuixos o pintures[131]. Els escrits de la creadora a diferència de les seves pintures no responen a cap objectiu de ser immortalitzats i en alguns casos ni de ser compartits, l'única excepció és *Homo Rodans* que publica en vida, la resta sorgeixen d'un impuls personal i espontani, seran creats en diferents moments vitals, custodiats i mantinguts gràcies a Walter Gruen, qui posteriorment els va transcriure[132] .

Entre ells trobem diverses cartes, els relats dels seus somnis escrits en primera persona, les interpretacions de la seva obra escrites als seus familiars, una entrevista inèdita en la que reflexiona sobre la seva obra, d'entre altres textos i fragments que considerem més literaris, d'entre ells *Homo Rodans*.

Les seves cartes tenen diversos formats, ens permeten conèixer Remedios des d'un espai molt íntim, algunes de caràcter personal i d'amistat, cartes professionals on respon a qüestions de les seves obres, d'altres es dirigeixen a un interlocutor imaginari on s'obre personalment, barrejant un to humorístic i deixant entreveure les seves pors, obsessions i tortures[133]. Les interpretacions de la seva obra, destinades per a àmbits privats, principalment al seu germà Rodrigo, són del més interessant per comprendre la seva obra[134].

El relat *Homo Rodans* **[Fig.39.]**, creat com a passatemps durant una convalescència que no li permetia pintar i que anava acompanyat d'una obra escultòrica, l'esquelet d'una mística criatura creada amb ossos, l'escrit és un apropament humorístic a la ciència acadèmica, consistia amb la ficció del tractat antropològic d'un professor que refuta la idea de l'existència de la criatura[135].

Entre els textos que Varo no publicaria en vida, trobem les seves receptes per *ahuyentar sueños importunos*, el *insomnio* i *los desierto de arenas movedizas debajo de la cama*. I els consells per *provocar sueños eróticos* i *soñar que eres el rei de Inglaterra*, sempre amb un toc humorístic[136]. D'entre altres, alguns microrelats o escrits varis, mantenen apropament amb la seva l'obra pictòrica, com *Mistress Thrompson descubre por casualidad el origen de la temenda humedad que reina en el condado de Kent,* on Varo estableix relacions amb la seva obra, *Exploración de las fuentes del río Orinoco* (1959) **[Fig.40.]**, fet que ens fa pensar que potser van estar creats a la vegada[137]. Destaquen alguns projectes de teatre que arribaria a redactar en col·laboració junt amb Leonora Carrington i un altre amb Kati Horna, però que no

---

[131] Castells, Isabel. *Introducción*. A: Castells, Isabel. *Remedios Varo El tejido de los sueños. Obra escrita.* 2a Edición. Editorial Renacimiento, Los cuatro vientos. 2024. p. 32.

[132] Ibid. p. 31-32.

[133] Ibid. p. 36-41.

[134] Ibid. p. 44.

[135] Ibid. p. 52.

[136] Ibid. p. 55.

[137] Ibid. p. 63-64.

s'arribarien a acabar ni a portar a escena. I esbossos d'escrits amb idees de les quals acabarien sent les seves obres[138]. A través dels seus escrits alimentava la seva obra plàstica.

3. 2. 3. El món tèxtil de Varo

La practica tèxtil és molt habitual en la seva vida diària, sabem que tenia certa vocació de costurera, ja que li agradava dissenyar i realitzar la seva pròpia roba, tant per a l'ús personal, per a les disfresses de les festes que celebrava amb amistats surrealistes a Mèxic o per a crear figurins per al teatre[139]. Cosir per a ella era rellevant, com indica María José González, en l'exposició antològica que se li va realitzar, posteriorment a la seva mort, s'exposava la seva màquina de cosir[140].

El seu interès per teixir es veu plasmat en la seva obra, els seus personatges sempre estan en constant creació i incorporen múltiples interessos de l'artista, en alguns observem dones teixint o brodant, una habilitat en què tradicionalment les dones van ser formades, sobretot dins l'àmbit domèstic. I de la que sabem que Varo va rebre formació per part de la seva mare i àvia[141]. Algunes d'aquestes són: *Tejedora* (1956) **[Fig.41.]**, realitzada a paper en petites dimensions, veiem una dona que rep una il·luminació celestial, es troba teixint una tela que s'eleva fins al cel, molt similar a *Bordando el manto lunar* (1956) **[Fig.42.]**, on la mateixa dona i espai arquitectònic, crea el seu teixit per a la lluna, però aquest cop sense la inspiració celestial[142].

A *La tejedora roja* (1956) **[Fig.43.]** i *La tejedora de Verona* (1956) **[Fig.44.]** veiem dones creadores de vida a partir dels seus teixits. En altres obres veiem figures on les seves vides es veuen enllaçades per uns fils invisibles com *Los hilos del destino* o *Tres destinos* **[Fig.46.]**, els dos de 1956. En canvi, a *Bordando el manto terrestre* (1961) **[Fig.47.]**, segon d'un tríptic, creat entre 1960 i 1961, del que Varo ens dona la seva interpretació i que és considerada la seva obra més autobiogràfica, veiem sis noies exactament idèntiques estan brodant, tot i que no de forma lliure, aquestes són dirigides per altres, sense poder veure el que creen, el tríptic finalitza amb l'obra *Huida* (1961) **[Fig.48.]** on la protagonista pot rebelarse i crear el seu propi destí[143].

Tere Arq menciona respecte a *La tejedora roja* (1956) **[Fig.43.]** la possibilitat de la simbologia de què aquesta estigues vinculada amb els coneixements dels filòsofs místics George Gurdjieff i el seu deixeble Piotr Ouspensky, respecte a les labors manuals, coneixements que l'anglès Rodney Collin-Smith influenciat per ells, va introduir a Mèxic l'any 1948, utilitza una metàfora parlant de la llana per tal d'explicar l'evolució interior de

[138] Ibid. p. 73-74.

[139] Ibid. p. 39-40.

[140] González Madrid, María José. <<Coser y crear>>. Tejido, bordado y magia creativa en la obra de Remedios Varo. A: Manonelles, Laia. Et al. Cirlot, Lourdes (eds.). *Las Vanguardias artísticas a la luz del esoterismo y la espiritualidad.* Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014B, p. 62.

[141] Ibid. p. 61.

[142] Ibid. p. 62.

[143] Ibid. p. 64-67.

l'ésser[144]. Arq diu que aquesta metàfora no és casual, ja que els grups d'estudi de Gurdjieff promovien les pràctiques manuals, com el teixit, brodat o la pintura, per assolir un estat superior de consciència[145]. I sabem que Varo va assistir sovint a partir de 1951 a les reunions organitzades per Christopher Fremantle, deixeble de Gurdjieff[146]. Aquestes pràctiques li permetessin a qui les realitzava dirigir l'atenció total en l'acció per a controlar els pensaments i facilitar la concentració, per altra banda perfeccionar el desenvolupament d'una tasca de motricitat fina amb l'objectiu de permetre l'evolució del centre físic humà[147].
La pràctica tèxtil aleshores a l'obra de Varo es mostra de diferents formes i amb missatges diferents, des d'unió de destins, la creació d'altres éssers i la creació conscient per arribar a un estat elevat.

3. 2. 4. Fonts d'inspiració i producció artística

Respecte al simbolisme de les obres de Varo, Juliana González explica com Remedios tenia un gran univers d'idees, a cada quadre, hi ha una gran càrrega intel·lectual transcendent.[148] Juliana enumerarà les fonts tant diverses que alimentaven el seu imaginari: "*El Bhagavad-Gita, el I Ching, El Golem, el Tertium Organum, de Ouspensky, El juego de abalorios, de Hermann Hesse, El monte análogo, de René Daumal, El retorno de los brujos, de Pa[u]wels y Bergier. El budismo Zen, Meister Eckhart, C.G.Jung, E.A.Poe, Saint-Exupéry, Ray Bradbury, Lovecraft, Einstein; La Cábala, el Tarot..., fueron libros, autores y fuentes de sabiduría que subyacen de un modo u otro en su obra o que animaron su creación*"[149].

Les temàtiques de la seva obra demostren un interès en les ciències ocultes. L'alquímia té rellevància en la seva producció artística, aquest coneixement dona importància a la investigació i l'estudi de l'home en adquirir la consciència i arribar a la saviesa[150] .Com diu la investigadora Mariá José González: "*Remedios Varo se interesó especialmente por la alquimia por varias razones: la primera, (...), está relacionada con la alquimia como via de conocimiento y transformación personal. Una segunda lo está con las formas en que realiza el trabajo: la pintora en su estudio aislada u dedicada a su labor minuciosa; ensimismada,*

---

[144] Respecte al que diu Collin-Smith, consulteu: Ibid. p. 72.

[145] Arcq, Tere. La llave esotérica: En busca de lo milagroso. A: Arcq, Tere. Et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta. 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 51.

[146] Haskell, Caitlin. Arcq, Tere. Spirit, Matter, Story, Soul. A: Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*. Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 25.

[147] Arcq, Tere. Op. Cit. 2015. p. 34.

[148] Cortès i Giner, Eva. Annex Converses: A Mèxic D.F: Juliana Gonzàlez, 2/12/2002. A: Cortès i Giner, Eva. *Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès.* Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició, 2013. p.172.

[149] González, Juliana. Mundo y trasmundo de Remedios Varo. A: Paz, Octavio. Seseña, Natacha. Et, al. *Remedios Varo: Sala de Exposiciones Banco Exterior de España. Novembre 1988 - Gener 1988. Madrid.* Madrid: Fundación Banco Exterior.. 1988. México: D. F: Era. 1994. p. 33-42.

[150] Scappini, Alessandra. Op. Cit. 2020. p. 342.

solitaria y atenta en sus investigaciones"[151]. A obres com *Ciencia inútil* o *El alquimista* (1955) **[Fig.49]**, contemplem un personatge que es troba destil·lant una substància alquímica, amb un mecanisme de politges que connecta amb uns alambins que destil·len les gotes de pluja recollides. Aquest procés es repeteix de forma similar a obres com *Papilla estel·lar* (1958) **[Fig.50.]**, *La creación de las aves* (1957) **[Fig.51.]**. Un element clarament alquímic, que mostra a algunes de les seves obres és el Rubedo l'assoliment de l'èxit alquímic, representat amb un líquid vermellós, el veiem a *La llamada* (1961) **[Fig.52.]** o en *Elixir* (1957) **[Fig.53.]**.

És possible que Varo, mostres interès per l'espiritisme i la videncia, veiem això reflectit a la seva obra, amb personatges que sorgeixen de les parets, que treuen el cap i sembla que provenen d'altres mons com *Visita inesperada* (1958) **[Fig.54.]** o a *Armonia* (1956) **[Fig.55.]** d'entre d'altres. A més sabem que per part de la familia de l'autora la seva neboda, Beatriz Varo recordaba: "*Mi padre, Rodrigo, me contaba sus entretenimientos, algunos de ellos insólitos. Hacían experimentos en familia animados por mi abuelo; ante la estupefacción de la madre, trataban de levantar un velador con la fuerza de la mente transmitida por las manos puestas encima*"[152].

Al Mèxic del s. XX encara es duien a terme algunes pràctiques màgiques i ocultes, en aquell context l'amistat de Varo amb Leonora Carrington i Kati Horna, va motivar el seu desig per aprendre d'aquestes, sobretot gràcies a l'amistat que mantenien amb l'antropòloga italiana Laurette Séjourné, qui les va introduir en la bruixeria i el xamanisme[153]. Molts dels seus personatges duen a terme accions màgiques que es podrien relacionar amb la bruixeria, ho veiem molt clar a *Bruja que va al Sabbath* (1957) **[Fig.56.]** o a *El Juglar (El malabarista)*, (1956) **[Fig.57.]**, per les herbes i minerals situats als seus peus.

3. 2. 5. Pensadors esotèrics

La simbologia de les seves produccions, com hem esmentat, manté vincle amb estudiosos esotèrics, podem reconèixer les idees exposades de Gurdjieff i Ouspensky, les seves teories presenten a l'home, com microcosmos, relacionant-se amb l'univers, el macrocosmos. En els seus pensaments, Varo troba la comprensió dels misteris de l'ésser humà i la relació d'aquests amb el cosmos, de fet sabem que posseïa en la seva biblioteca publicacions d'ambós pensadors i així com dels seus deixebles Maurice Nicoll i Rodney Colin, d'entre aquests, sabem que tenia *En busca de lo milagroso* d'Ouspensky[154].
Ouspensky planteja un univers on tot és relatiu i les coses poden ser i no ser, i tot es troba interconnectat, aquesta part de l'univers, únicament és percebuda per una consciència

[151] González Madrid, María José. Op Cit. 2014C. p. 293.

[152] González Madrid, María José, *El 'arte mágico surrealista' en la obra de Remedios Varo*. A: Butlletí d'Estudis Espanyols, Vol. 95, Número 5, Espanya: nº5. 2018. p. 521.

[153] Haskell, Caitlin. Arcq, Tere. Op. Cit. 2023. p. 20.

[154] Ibid. p. 26.

superior, per una ment que ha aconseguit unificar-se en si mateixa. Per accedir a aquesta consciència superior, proposa la comprensió de la idea de la quarta dimensió a l'espai multidimensional. Aquest espai misteriós i sobrenatural neix de la suposició que, a més de tres dimensions ja conegudes com la longitud, la latitud i l'alçada, existeix una quarta dimensió, incomprensible per als que només perceben les tres darreres[155].
Varo crea espais al·ludint a la multidimensionalitat i inspirats en la quarta dimensió, aquests s'observen a *Roulotte* (1955) **[Fig.58.]** en què l'interior arquitectònic del vehicle ens mostra diversos costats de l'espai simultàniament. En canvi, a *Fenómeno de ingravidez* (1963) **[Fig.59.]** l'artista ens mostra un espai arquitectònic duplicat, ja que el personatge es troba en equilibri entre dues dimensions[156].

Remedios valora l'estudi de la consciència, això es veu reflectit en l'abandonament de l'automatisme a la seva obra i també es relaciona amb aquests pensadors, Gurdjieff plantejava dos tipus d'art, l'objectiu, en què l'artista crea i el subjectiu, on l'artista no crea, en aquest últim l'home és una màquina, en canvi, en l'art objectiu l'home pot adquirir consciència i crear, decidint quines idees vol plasmar. En paraules de Tere Arcq, d'acord amb el pensament de Gurdjieff: "*Solo cuando empieza a realizar un trabajo sobre sí mismo, el hombre puede dejar de ser máquina y adquirir consciencia*"[157]. L'home per aconseguir deixar de ser una màquina ha de poder arribar a la consciència, arribar al quart camí, per això és necessari que adquireixi el coneixement del seu propi funcionament, per arribar aquest estat, abans de tot, l'home s'ha de despertar, això s'aconsegueix harmonitzant els tres centres del cos: el físic, l'emocional i l'intel·lectual ja que al moment de néixer, sempre predomina un per sobre dels altres. Remedios ho representa a *Roulotte*, 1955 **[Fig.58.]** on el físic és representat per un carri-cotxe, l'emocional, per al mecanisme de politges que ho mou i l'intel·lectual, pel conductor i finalment a tot això se li afegeix l'arribada a la consciència que l'artista representa amb un pianista, aquest és l'amo, qui harmonitza els tres cossos. A part de l'obra esmentada hi ha altres peces de la pintora que al·ludeixen a aquesta exploració per a assolir la consciència com en *Hallazgo* (1956) **[Fig.60.]** i en *Ascensión al Monte análogo* (1960) **[Fig.61.]**[158].

De l'obra generada en la seva etapa d'exili a Mèxic, destaca una, que sense cap dubte va ser un punt d'inici per a l'artista, *Icono* (1945) **[Fig.62.]**, peça encarregada per Enrique Caraminola, un dels fundadors del grup de Gurdjieff a Amèrica del sud, que presenta una síntesi de la simbologia dels pensaments de Gurdjieff, l'espiral, element com a símbol d'eternitat. La Torre-nau referint-se al viatge interior de l'home en cerca de la veritat i l'escala

[155] Arcq, Tere. Op. cit. 2015. p. 27-28.

[156] Comentari de l'obra, realitzat per Remedios Varo, l'obra Fenómeno de ingravidez (1963): "*La tierra se escapa de su eje y su centro de gravedad all grandísimo asombro del astrónomo que trata de conservar su equilibrio encontrándose con el pie izquierdo en una dimensión y con el derecho en otra.*" Extret de Mendoza Bolio, Edith. "*A veces escribo como si trazase un boceto*" *Los escritos de Remedios Varo*. 1ª ed. Madrid: Iberoamericana. 2010. p. 192.

[157] Arcq, Tere. Op. Cit. 2015. p. 36.

[158] Ibid. p. 42-49.

representant un mitjà d'ascens a un nivell superior de consciència i unió amb el cosmos. L'eneagrama tancat, representa la unitat[159].

3. 2. 6. Altres temes recurrents a la seva obra

En les pintures trobem paisatges, espais arquitectònics i detalls fantàstics que ens remeten a mons onírics. En els escrits, la mateixa artista va guardar registre d'alguns dels seus somnis, s'han trobat un total de deu, això ha permès establir un vincle entre els seus escrits i la seva obra. Aquests els transcriu per necessitats psicològiques, per entendre les seves angoixes i pors[160].
La psicoanàlisi en l'obra es veu clarament relacionada a *Mujer saliendo del pscicoanalista* (1960) **[Fig.63.]** del que va anota la seva interpretació, l'artista mostrava un gran interès per l'autoconeixement i en aquesta arreplega els noms dels psicoanalistes més coneguts Freud, Jung i Adler, ja que mostra interès en la matèria, és de les poques obres que ens mostren la necessitat per l'artista d'una introspecció psicològica[161].

Els seus personatges també pretenen arribar a l'autoconeixement, presenten el mateix interès que l'autora. Això es demostra en les activitats que realitzen els protagonistes, accions d'estudi o bé s'endinsen en camins de coneixement i experimentació, entre aquests trobem a alquimistes, científiques, teixidores, músics, astrònoms, creadors, viatgers. La majoria dotats d'un vestuari atemporal, capes i túniques. També es percep en les eines de creació dels personatges, que maneguen artefactes mecànics, dominats amb palanques que mouen politges i cordes, elements que remeten als alquimistes del passat[162].

Els seus personatges viatgers transiten per aigua, boscos, aire i són transportats per maquinàries complexes, amb mecanismes de roda i politges, similars als que l'alquimista utilitza, com *El trovador* (1959) **[Fig.64.]** i *Vagabundo* (1957) **[Fig.65.]**.

Els espais i l'arquitectura de l'artista, aconsegueixen acompanyar l'escena, envoltant als seus personatges i transmetent un ambient misteriós. Varo, fa servir l'arquitectura per crear espais sagrats, torres que apunten al cel, edificis que s'eleven, patis oberts al cel. De manera general l'arquitectura, per la seva forma i estil, s'assimila a espais medievals, un element molt recurrent és l'ús d'arcades en finestres i portes petites, també genera passadissos misteriosos amb molt arcs consecutius. En certs moments aquests espais semblen atrapar als personatges, que es troben dins de patis rodejats per murs gruixuts, s'observen a *Mujer saliendo del psicoanalista* (1960) **[Fig .63.]** o a *La llamada* (1961) **[Fig.52.]**.

---

[159] Ibid. p. 55.

[160] Segons anota Walter Gruen: *En una época Remedios estaba apuntando sus sueños, por razones psicológicas*. Vegeu a: Isabel Castells. Op. Cit. 2024. p. 122.

[161] Scappini, Alessandra. Op cit. 2020. p. 194.

[162] Engel, Peter. La llave arquitectónica: Moradas del inconsciente. A: Arcq, Tere, et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta, 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 89.

3. 3. Camins al saber en unió

La quantitat d'obres que realitzen, no es comparable, Remedios crea des de petita i Josefa, en canvi comença a l'any 1941, a l'edat de seixanta-un anys.

Realitzaven les seves pràctiques artístiques durant moltes hores de manera conscient, però es diferenciaven en el control plàstic, la simbologia i la temàtica. Malgrat que coincideixen en les referències al món ocult, difereixen en les fonts d'inspiració.
Josefa presenta una gran varietat de personatges i temàtiques en els seus dibuixos i escrits, veiem deesses, escenes religioses, personatges històrics, fades, pagesos, en ambdues creacions el seu entorn i context cultural es veu molt arrelat. Remedios no fa referències del seu entorn a Mèxic ni del context cultural que l'envolta, en la seva obra, respecte a la pregunta: *"¿Hay algo en el ambiente mexicano que tiende a estimular esta forma particular de arte? Creo que pintaría de la misma forma en cualquier lugar del mundo, puesto que proviene de una manera particular de sentir"*[163]. Encara que diferents investigadores han vinculat múltiples referències autobiogràfiques en la seva obra, a través del que sabem de la seva vida personal i d'alguns dels seus escrits.

Josefa manté molts vincles amb el món religiós cristià, Remedios més vinculada a coneixements esotèrics, en el seu món ocult mostra a personatges i simbologia creada a partir d'una cerca molt personal, escenes oníriques que en realitat són procés d'una realització organitzada a consciència, les seves pintures es recullen coneixements des de l'alquímia, la bruixeria, la ciència, els pensadors esotèrics, la unió dels oposats, el esoterisme, el espiritsme, la teosofia la càbala, el psicoanàlisis…

Josefa sempre dibuixa figures frontalment amb gest arcaic, ulls i celles grans, aquestes solen portar el cap cobert i de vegades són éssers ingràvids, sense peus ni mans. El seu món espiritual també incorpora personatges i escenes de visions relacionades amb el món ocult, les representacions dels éssers astrals, camins de llum al progrés espiritual, dones mèdium, teòsofes i representacions de planetes. Remedios realitza figures humanes amb multitud d'elements simbòlics, també són d'ulls grans, però amb rostre triangular, d'expressió malenconiosa, presenten de forma inconscient o conscient un autoretrat de la mateixa artista, fins i tot aquells personatges més masculins i andròginos, o els que presenten metamorfosi, amb certs animals[164].

En el seu procés artístic Remedios mantenia un gran control i planificació prèvia, feia ús de les tècniques com volia, aplicant o eliminant pintura i després manipulant-la per generar textures, com a resultat tenim obres molt pensades i elaborades amb tot el detallisme prèviament esbossades.

---

[163] Castells, Isabel. Op. Cit. 2024. p. 93.

[164] González Madrid, María José. Experiencias del exilio y presencia de México en la obra de Remedios Varo. A: Egido, Angeles. Et al. *Mujeres en el exilio republicano de 1939: homenaje a Josefina Cuesta*. Madrid: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. 2021. p. 553.

En Remedios veiem una pressió estètica més potent vinculada amb els estudis acadèmics en les arts, els coneixements tècnics. Encara que executa obres més experimentals vinculades a l'automatisme surrealista, és en la pintura a Mèxic on assoleix l'elaboració perfecta, obres amb textures atmosfèriques, esgrafiat, incisions, incrustacions de nacar per atorgar brillantor.
El dibuix va ser una tècnica bàsica perquè Varo pogués dur a terme un gran detallisme en les seves l'obres, en una entrevista l'artista respecte a la següent pregunta, respon: "*Cuando empieza un cuadro ¿Ya ha decidido usted qué forma va a tomar o es un proceso espontáneo en el que el tema se desarrolla automáticamente? Sí, lo visualizo antes de comenzar a pintar y trató de ajustarlo a la imagen que me he formado"*[165].
Varo elabora conscientment a partir de tècniques artístiques que requereixen un gran domini, mentre que a Josefa, no hi ha aquesta pressió donat que crea per controlar les seves visions sense propòsits artístics, no es considera artista. El seu procés es treballa directament al paper, fent delicades i laborioses filigranes, però de forma espontània, sense models de referència o estil, sense correccions. Dins una mediumnitat activa, es deixa guiar, sense un patró de tècniques metòdiques, rebent missatges mentre escriu o dibuixa.

El que sí que comparteixen és una consciència plena en el moment de realització de les obres. En Varo ho veiem per la minuciositat de les seves obres i en Tolrà com sabem gràcies als testimonis de la seva neboda.

Les dues s'expressen a través de l'escriptura, per a Remedios aquesta és una canalització més del seu aspecte creatiu, com si fossin esbossos. Josefa, en canvi, a través d'aquests ens transmet petits aproximaments en clau que permeten comprendre les figures que crea, els pensaments dels esperits que hi contacten. Ambdues escriuen, sense distingir entre les creacions plàstiques o literàries, tant els seus dibuixos, pintures o escrits formen part del mateix procés, dels seus camins visionaris. De la mateixa manera que molts dels seus escrits, serveixen de guia dels seus dibuixos, mantenen un vincle creatiu.
Sovint en alguns casos Remedios escriu de forma terapèutica, sobretot al plasmar els seus somnis, que li serveix de desfogament, aquest no són tan encriptats com els de Josefa.

Les seves pràctiques artístiques mantenen vincles, donat que totes dues treballen amb les arts tèxtils, sabem que Remedios teixia jerseis, de vegades per a les seves amistats, confeccionava els seus propis pantalons, però la creació tèxtil de Remedios transfereix més enllà de la seva vida diària, es veu reflexada en les protagonistes dels seus quadres, representa a múltiples teixidores que utilitzen la pràctica per a crear vida o assolir a través de l'atenció plena, la recerca al quart camí, per arribar a camins de coneixement superior, com plantejaven els pensadors esotèrics. María José González destaca: "*Las costureras y tejedoras se convierten en demiurgas que, precisamente desde un espacio y una tarea identificados con lo doméstico, son capaces de realizar algo extraordinario, el acto mágico más complejo, el sueño de muchos alquimistas, científicos e ilustres rabinos: la creación de un ser con vida"* [166].

[165] Castells, Isabel. Op. Cit. 2024. p. 93.

[166] González Madrid, María José. Op. Cit. 2014B. p. 63.

Josefa produeix uns magnífics brodats amb un increïble detallisme i tècnica. Resultat de les indicacions dels éssers fluídics, ho trasllada sobre estovalles i mocadors de manila que representen a figures molt similars a les dels seus dibuixos, com va treballar de jove en la fàbrica tèxtil del senyor Coll, podem suposar que també sabria cosir.

Aquestes tasques tradicionalment associades a l'espai domèstic de les dones, no han sigut apreciades i han estat en el passat vinculades a l'artesania, no consideres com a un art. María José menciona a les crítiques Nancy Miller i Patricia Joplin Klindienst, que han reivindicat des del feminisme la importància d'aquestes pràctiques manuals, la costura, i el teixit, utilitzades per les dones com llenguatge per descriure les seves històries i per aconseguir els dominis dels seus destins i que afirmen que teixir és més que un llenguatge natural, determinat pel gènere, és un mitjà de resistència[167]. Respecte a Josefa, Pilar Bonet diu: "*El temps del dibuix i els brodats suposa l'espai de la seva independència, un exili domèstic on asserenar l'ànima i no oblidar-se de si mateixa"* [168].
Ambdues agafen les pràctiques tèxtils i els donen importància transformant-les en art, Josefa amb els seus brodats de perfecta confecció i Remedios en les creadores tèxtils de les seves pintures.

Tant Josefa com Remedios, la seva voluntat es la de la creació, no la d'assolir reconeixement o fama. Josefa es descriu com una "*humil mediadora mecànica"* dels missatges que rep, fins i tot no s'arriba a considera l'autora de les obres que crea i a de consultar als éssers de llum per saber si pot regalar la seva obra. I en una carta de Remedios, dirigida cap a Gerardo Lizarraga, la pintora considera que els propòsits d'un artista és centrar-se en el procés de la seva creació: "*Me cuesta mucho comprender la importancia que parece tener para ti el reconocimiento de tu talento. Yo pensaba que para un creador lo importante es el crear y que el devenir de su obra era cuestión secundaria y que fama, admiración, curiosidad de la gente, etcétera, eran más bien consecuencias inevitables que cosas deseadas"* [169],

A través de la seva creació Josefa Tolrà aconsegueix expressar les comunicacions que estableix amb els esperits i assoleix la "meditació astral" una pau interior. Remedios Varo, en canvi, en una entrevista amb Luis Islas García, parla sobre el propòsit general de la seva obra: *"Me propuse deliberadamente hacer una obra mística, en el sentido de revelar un misterio, o mejor, de expresarlo a través de formas que no siempre corresponden a un orden lógico, sino a un orden intuitivo, adivinatorio e irracional"*[170]. Com diu Mariá José: "*Varo se dedicó profundamente a la búsqueda espiritual, a la lectura y el estudio de textos y tradiciones místicas"*[171]. En la seva obra reflecteix els seus coneixements i cerques cap al món ocult i el

[167] Ibid. p. 67.

[168] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2023. p. 102.

[169] Castells, Isabel. 2024. Op. Cit. p. 38.

[170] Piliado Santana, Alivé. Op. Cit. 2023. p. 162.

[171] González Madrid, María José. Op. Cit. 2014B, p. 73.

seu interès a arribar a un coneixement ple. En el cas de Josefa Tolrà ella mateixa és el canal espiritual.

Les dues realitzaven les seves pràctiques artístiques durant moltes hores fent elaborades, filigranas o textures. Aquestes pràctiques, com en els grups d'estudi dels pensadors esoterics que Varo asistia a Mèxic, o moderns estudis de Mindfulness, proporcionen una atenció plena per a controlar els pensaments i assolir un estat superior de consciència.

Josefa Tolrà és una mèdium que feia ús de l'escriptura i el dibuix per rebre les seves visions, en canvi, Remedios Varo una artista que utilitzava les seves pintures per trobar l'evolució del seu coneixement personal.

4. Diàleg amb altres artistes visionàries

Tant Josefa com Remedios tenen els seus paral·lels a Anglaterra, Madge Gill en el cas de Josefa Tolrà i Leonora Carrington en el de Remedios Varo.

4. 1. Josefa Tolrà i Madge Gill

Josefa Tolrà i Madge Gill, no es van conèixer mai, però mantenen paral·lelismes tan biogràfics com en la seva producció artística, fet que va portar l'any 2023 al MNAC a crear l'exposició *La mà guiada. Josefa Tolrà - Madge Gill. Dones visionàries,* comissariada per Pilar Bonet Julve.

Madge Gill va néixer fora de matrimoni a l'est de Londres com Maud Ethel Eades (1882-1961), va ser acollida a un orfenat. Mantindria relació familiar amb la seva tieta, de fet es casaria amb un dels seus cosins, Tom Gill, amb qui tindria quatre fills.
Després de la Primera Guerra Mundial, l'any 1918 va morir el seu fill Reggie als 8 anys, per la pandèmia de grip Espanyola, un any després li van diagnosticar un càncer on li van extirpar l'ull esquerre. Durant la seva vida va patir problemes de salut, complicacions en els tres parts dels seus fills i un avortament natural, que la farà patir tan físicament com psicològicament. Al 3 de març de 1920 té la visió de crist a la creu amb àngels, les experiències traumàtiques la porten a establir una gran comunicació espiritual, estableix comunicació amb forces invisibles, que acabarà identificant com una entitat femenina Myrninerest, que significa el meu repòs interior. Començar a crear textos amb referències bíbliques, parla llengües desconegudes, toca el piano, teixeix, tricota i dibuixa durant hores i hores.[172]
Aquestes visions preocupaven al seu marit, la situació empitjora inicis de l'any 1921 quan Madge va estar a punt de morir en donar a llum a la seva filla, nascuda morta, Madge es nega a rebre tractament en un sanatori, per sort la va tractar la doctora Helen Boyle. L'internen l'any 1922 a l'Hospital Lady Chichester fundat per Boyle (1905), doctora que li mostra comprensió més que tractar-la com boja i no redueix les seves activitats espirituals. Madge continua amb la pràctica del dibuix, l'escriptura automàtica i les lectures endivinatòries a altres pacients. L'abril de 1922, és donada d'alta de l'hospital, el seu interès pel món espiritista es manté, coincideix en ple moment d'auge de l'espiritisme. De fet, junt amb el seu marit i el seu cusi Bert, s'inscriuen a la societat Teosòfica i fins i tot van arribar a assistir a les esglésies espiritistes locals i Madge organitzaria sessions mèdiums domèstiques per a familiars i amics.[173]

A la mort de Madge, Jean Dubuffet va veure la seva obra i va comprar més de cent obres per a la seva col·lecció, per aquesta raó l'artista i mèdium, ha estat englobada per la historiografia

[172] Roberts, Vivienne. Madge Gill: Myrninerest, la música i Mart. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries.* Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 126-129.

[173] Ibid. p. 129-130.

dins d'art brut o art marginal. Com a moltes altres artistes dones, aquest vincle amb la col·lecció de Dubuffet, les ha beneficiat en certa forma, per a reconèixer la seva obra, malgrat sota el terme Art brut, les ha associat a la malaltia mental, sense tindre en compte que és un art produït sota la creació mediumnística[174].

Tant Josefa com Madge tenen vivències molt similars, pateixen la mort dels seus fills, fan dibuixos delicats i elaborats, així com producció tèxtil, sota guies espirituals. Madge va començar a l'edat de quasi quaranta anys a crear sota la guia d'esperits, cap a l'any 1920, realitzarà dibuixos de gran o petita escala, així com produccions d'art tèxtil, de fet en la seva joventut, abans de tindre fills, es guanya la vida com costurera.
Gill retrata sobretot rostres i figures femenines, envolades de formes geomètriques i botàniques, que amaguen símbols i paraules, acompanyats de referències astrològiques i bíbliques, que Josefa per igual manté en la seva obra[175]. A més aquests motius que envolten les seves figures ens recorden a les filigranes més orgàniques i detallades en l'obra de Josefa.
A diferència que Josefa, Madge va fer públic el seu art, fins i tot va captar l'atenció de la premsa, el Sunday Express, va fer-li una breu entrevista el novembre de 1922[176]. El públic general va poder veure l'obra de Madge Gill, sobretot en la seva participació de la mostra anual East End Academy, l'any 1938 presenta una obra de 33 m. Malgrat que no va rebre el reconeixement públic que es mereixia i exposa per últim cop l'any 1947[177]. Com Josefa, Madge es dedicava multitud d'hores a crear i igual que Josefa, tampoc es va considerar a ella mateixa artista, ja que veia la seva obra com un regal del més enllà, per aquesta raó mai no la va vendre[178].
Igual que Josefa crear per processar les seves experiències més traumàtiques, ambdues cerquen la pau a través de les seves creacions.

4. 2. Remedios Varo i Leonora Carrington

En el cas de Remedios Varo i Leonora Carrington, aquestes es van conèixer dins del grup Surrealista i a l'exili de Mèxic reforçaran la seva amistat fins al punt de retroalimentar-se creativament, va ser l'etapa més prolífica de les dues.
Una relació essencial que va anar més enllà de la creació artística, alimentaven els seus coneixements i creaven juntes, van fer una obra de teatre, compartien receptes de cuina... Sobre l'amistat de Carrington i Remedios Varo, l'investigador i comissari Stefan Van Raay, afirma: "*not only on a domestic level but also artistically. They sat around one another's kitchen tables, cooked for one another, went shopping together*" [179].

[174] Ibid. p. 140.

[175] Ibid. p. 123.

[176] Ibid. p. 130-133.

[177] Ibid. p. 136.

[178] Ibid. p. 140.

[179] Lee Weida, Courtney. *Frida Kahlo, Remedios Varo, Leonora Carrington, and Leonor Fini: Feminist Lessons in Chimerism, Corporeality, Cuisine and Craft.* Hyphen-UnPress. Visual Culture & Gender. Vol 11. 2016. p. 47.

Leonora Carrington (1917-2011) va tindre una vida torturada i marcada per l'exili, provenia d'una família aristocràtica que no accepta el seu camí artístic. Per aquesta raó ella escapa de les concepcions burgeses. L'any 1937, coneix a Max Ernst gràcies a una amiga de l'Acadèmia Amédée Ozenfant de Londres, quan ella tenia vint anys i ell 46, poc després ella es trasllada a París on es convertirà en l'amant d'aquest pintor surrealista ja casat, la relació durarà tres anys, la invasió alemanya de França els força a separar-se[180]. Després que els nazis capturessin a Ernst, Carrington va patir un brot psicòtic, en la seva fugida a Espanya va patir una violació, agreujant la seva situació, el seu pare la va ingressar a un psiquiàtric d'Espanya, d'on acaba fugint i arriba com exiliada l'any 1942 a Mèxic.
Pel que fa a les seves obres, estan plenes de detalls i simbologies, com cercles màgics, glifs alquímics i astrològics, diagrames geomètrics, per aportar poder màgic a la seva obra[181].
Així mateix representava a personatges amb morfologies entre barrejades amb animals, éssers mitològics híbrids.

Carrington i Varo van mantenir vincle a Mèxic amb seguidors dels pensadors esotèrics Gurdjieff i Ouspensky, compartien l'interès pels ensenyaments d'aquests i es van associar als seus seguidors[182]. Com hem mencionat entre els interessos que Remedios Varo i Leonora Carrington mantenen en comú, la cerca de la màgia és un d'ells. Leonora recollirà moltes influències del món ocult i esotèric, l'alquímia, incorpora el món de l'astrologia, la càbala, el tarot, el budisme, coneixements de pensadors esotèrics, el folklore irlandès, la mitologia clàssica i mexicana[183]. Un munt d'influències que plasma a les seves obres, com a l'obra de Varo, tot està ple de simbolismes i detalls, els seus personatges sovint pateixen metamorfosis.
Per a Leonora la seva obra va ser un mecanisme de supervivència i l'amistat amb Remedios va tindre un fort impacte en l'obra de les dues, com afirma Courtney Lee Weida: "*Importantly, both Carrington's particular artistic cosmology and her friendship with fellow artist Varo served as support systems through her psychic and psychiatric traumas*" [184].

En la seva estada a Mèxic, Remedios i Leonora creen introduint en el seu art narratives esotèriques innovadores, estableixen amistat i aliança en la qual les seves creacions van més enllà del moviment surrealista, prenen més consciència dels estereotips de gènere imposats i agafen camins visionaris que omplen les seves vides.

---

[180] Warlick, Marjorie Elisabeth. *Leonora Carrington's Esoteric Symbols and their Sources*. Studia Hermetica Journal. Vol. 1, Nº 1. 2017. p. 58.

[181] Ibid. p. 57.

[182] Ibid. p. 62.

[183] Ibid. p. 56-57.

[184] Lee Weida, Courtney. Op. Cit. 2016. p. 45.

4. 3. Altres camins a la pràctica visionaria

Tant Josefa Tolrà com Remedios Varo mantenen vincles amb altres artistes visionàries que ens permeten establir diferents camins de creació visionària, sempre amb una intenció d'arribar a una transcendència personal.

En el cas de Remedios cal esmentar d'altres surrealistes que mantenen interessos similars als dels seus, com Leonor Fini, amb qui comparteixen en la seva obra l'interès per l'alquímia, en vida només van coincidir a París durant el període surrealista, amb un estil molt diferent. Sabem que Leonor Fini va llegir un exemplar de *Les Noces Chemiques* de Johann Valentin Andreae, lectures que confirmen el seu interès per l'alquímia[185].
Artistes com Remedios Varo, Leonora Carrington i Leonor Fini mantenen en comú una joventut marcada per la del moviment surrealista a la capital francesa als anys trenta, la trobada amb André Breton i la visió de l'imaginari surrealista que contemplava encara a la dona com un objecte de desig. S'apropen al moviment d'avantguarda Surrealista per després allunyar-se i crear des del canvi, des de les seves introspeccions, un cop allunyades dels testaments de Breton, prenen consciència d'elles mateixes fora del grup, creen les seves formes de fer arreplegant multitud d'influències, s'apropen a mons ocults de forma privada, generant un art personal i visionari.

L'estat de pau que assoleix Josefa Tolrà durant la seva creació és un estat que altres artistes com Laure Pigeon o Séraphine Senlis assoleixen, d'algunes dones sovint associades a l'art outsider o art brut. A més Josefa forma part d'aquest grup d'artistes, que no han sigut patologitzades gràcies a la historiografia d'art que les contempla com artistes visionàries, cal que esmentem Hilma Af Klint, Emma Kunz, Georgiana Houghton, Nina Karasek, Hélène Smith, Julia Aguilar, Anna Howitt Watts d'entre moltes més visionàries que arriben a les comunicacions mèdium.

Respecte a Hilma af Klint (1861-1944), contemporània de Josefa, sabem que va rebre formació acadèmica a la Reial Acadèmia de Belles Arts d'Estocolm i d'una carrera convencional com a pintora de retrats i paisatges. Comença a crear art abstracte el 1906, molt abans que els pioners reconeguts com Kandinsky o Mondrian. Impulsada per l'interès en l'espiritisme des dels disset anys, després de la mort de la seva germana, probablement això va fer que el seu interès per la religió i l'espiritisme augmentes, mostrant interès per doctrines com la teosofia d'Helena Blavatsky, i teories antroposòfiques de Rudolf Steiner[186] .Junt amb el grup *De Fem* (les cinc), que ajuda a cofundar l'any 1896 junt amb les seves amigues Anna Cassel, Sigrid Hedman, Cornelia Cederberg i Mathilda Nilsson, amb les quals realitzarà sessions de comunicació espiritual, es reunirien regularment durant uns onze anys. A través de l'esperit d'Amaliel, una alta guia, Hilma a l'edat de quaranta-quatre va rebre l'encàrrec

[185] Grew, Rachael. *The use and significance of alchemy in the work of Remedios Varo and Leonor Fini*. MPhil(R) thesis, University of Glasgow. 2006. p. 11.

[186] Voss, Julia. Cinco cosas que hay que saber sobre Hilma af Klint. A: Voss, Julia. Et al. *Hilma af Klint, Visionaria*. 1a ed. Girona; Ediciones Atalanta. 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 158. 2023. p. 40.

d'executar 193 obres *Pintures per al Temple* (1906-1915), obres plenes de simbolisme, per a la seva creació rebia el suport del seu grup.[187] Si bé ella reconeixeria que inicialment la seva mà era guiada, més tard s'inspiraria en les imatges i paraules que rebia del seu interior[188].
Va deixar més de mil obres i 124 quaderns de textos, i tot i que va intentar exposar el seu treball en vida a Dornach, Amsterdam, Londres, no va rebre suport institucional. Quaranta anys després de la seva mort, la seva obra es va mostrar per primera vegada l'any 1986 a Los Angeles. L'any 2018 l'exposició *Hilma af Klint: Paintings for the Future*, organitzada pel Guggenheim de Nova York, va assolir la xifra més alta de visitant que mai havia tingut cap altra exposició de la institució.

D'algunes treballen sense formació acadèmica artística prèvia, com Julia Aguilar Coscoyuela (1899-1979) va ser una artista visionària de Barbastre que va crear dibuixos, pintures a l'oli, escrits cientificofilosòfics i brodats, guiada per visions i missatges d'esperits. La pobresa material no li va impedir viure un despertar creatiu a la seva obra, plena de simbolisme ocult, transmet un misticisme íntim, esdevé una eina de connexió amb el transcendent.[189] Compartint context de crisi i marginalitat amb Josefa Tolrà, malgrat que no es van conèixer en vida, considerava l'art com una forma de resistència personal i d'aproximació espiritual, allunyada del mercat i de l'exhibició[190]. També la mèdium suïssa Emma Kunz (1892-1963), sense formació artística formal, però vinculada a la llar del pintor Jacob Friedrich Welti, va ser una sanadora, radioestesista i artista, després de superar una infància marcada per la mort de diversos familiars, va desenvolupar els seus dots de telepatia endevinació i curació. A partir de 1938, utilitzant un pèndol com a eina de connexió amb *forces formatives* va començar a crear grans dibuixos geomètrics i simbòlics sobre paper mil·limetrat, basat només en el cercle i la línia recta. Kunz concebia els seus dibuixos no com treballs artístics, sino com rituals sanadors, que li permeten transformar l'energia negativa per cura malalties físiques i mentals, com una recerques de lleis naturals i connexions espirituals[191].

Més enllà de Josefa Tolrà i Remedios Varo, trobem rellevant vincular a les artistes visionàries entre elles, aquelles que mantenen vincle amb el món mèdium o el món esotèric. Totes fan ús de pràctiques artístiques que irrompen l'imaginari social, presenten narratives que resulten disruptives, noves formes de l'experiència al món, entren en conflicte amb les polítiques de la societat occidental. Si bé totes tenen els seus contextos específics i cadascuna tenia una forma única de creació amb referents diferent, totes van crear amb la necessitat de cercar una trascendència.

---

[187] G. Mecías, Ester. Hilma af Klint y Emma Kunz. El lenguaje hermético y la experiencia verdadera. A: Bonet Julve, Pilar, Gónzalez Madrid, María José, et al. *Cosmología esotèrica. Arte, ciència, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias*. Sans Soleil Ediciones. 2024. Madrid p. 106-107.

[188] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 93.

[189] Bonet Julve, Pilar. Op. Cit. 2024. p. 204.

[190] Ibid. p. 186.

[191] Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. Op. Cit. 2014. p. 94.

Actualment, el terme d'artistes visionàries ens permet agrupar-les pels seus interessos, investigar-les des de com elles es mostraven, més que no pas patologitzar-les com s'ha fet al llarg del s. XIX, veiem que produeixen amb la intenció de transcendir el món material i mostrar els seus mons interiors. En aquest sentit, és interessant parlar d'art de dones visionàries, o respecte a artistes com Josefa Tolrà, fer ús del terme art mediumnistic o mediúmnic, terme que permet corregir les desigualtats patriarcals dins la historiografia de l'art[192].

[192] Roberts, Vivienne. Op. Cit. 2023. p. 142-144.

5. Conclusió i línies de recerca futures

Després de la investigació, considerem que en la posada en comú tant en els apartats de biografia i context històric com en els de saber, s'han anat complint els objectius principals. Hem aconseguit examinar els seus contextos i comprendre'n la influència en les seves creacions, determinar les seves pràctiques artístiques i fonts d'inspiració i, el que és més important, identificar punts d'unió entre elles.

Ambdues artistes comparteixen un context d'interès creixent per l'espiritisme i la teosofia. Les seves vides, marcades per la guerra civil i Segona Guerra Mundial, són travessades per una gran pena: Josefa per la mort dels fills, Remedios per la impossibilitat de tenir-ne i per l'allunyament forçós de la seva família. Les seves pràctiques artístiques, orientades a una recerca interior de pau i introspecció, revelen així mateix un interès comú per l'escriptura i la creació tèxtil.

Veiem, doncs, que el treball, es fonamenta en comparar la vida i l'obra d'ambdues, adquireix un sentit plenament coherent i esdevé encara més rellevant en el context de l'art visionari, altament vinculat a les experiències vitals de moltes artistes.
Així mateix, abordar amb detall les seves biografies aporta una dimensió de gènere significativa, ja que les investigadores especialitzades en dones artistes denuncien la freqüent absència d'aquests enfocaments en els estudis convencionals.
Dins la narrativa històrica convencional, les seves vides quotidianes i les seves narratives pròpies, no han estat tingudes en compte. Ambdues artistes han estat valorades tardiament i en algun moment, encapsulades en dos grans blocs, Josefa Tolrà dins de l'art outsider o art brut, vinculat a Jean Dubuffet. Remedios Varo, dins el surrealisme, lligada al grup d'homes capitanejat per André Breton.
El treball pren l'estudi de les dones visionàries com a punt de partida, per a una investigació de la historiografia de l'art, que se situa al marge de les etiquetes estilístiques tradicionals, considera que aquestes queden superades, atès que cada artista presenta un recorregut profundament personal i irreductible a categories genèriques.
Ara bé, cal reconèixer que algunes investigadores dedicades a aquestes creadores, han aconseguit elaborar una historiografia allunyada d'aquestes etiquetes reductores. La història de les dones artistes requereix, marcs metodològics nous, i no replicar les estructures que històricament les han exclòs.

Creiem que hem assolit crear una narrativa que no patologitzi a les creadores, sinó que es manté plenament fidel als objectius i visions originals que elles mateixes pretenien assolir, sense imposar-hi categories alienes als seus propòsits, reduir-les a categories clíniques o estilístiques externes.
A més situar la vida i pràctiques artístiques d'aquestes dues artistes al costat de les trajectòries d'altres visionàries, ens ha permès comprendre-les millor tant per contrast com per similitud, identificant així afinitats temàtiques o espirituals que enriqueixen la seva lectura.

Pel que fa a l'objectiu que teníem, respecte a què la informació d'elles quedés equilibrada, cal admetre que aquesta s'ha vist sempre més reforçada per l'abastament tan extens d'informació en Remedios Varo, el que ha provocat que aprofundíssim més en ella en certs moments. Hem detectat una problemàtica, ja que de Josefa Tolrà hi ha menys investigadores que es dediquin al seu estudi. La investigació sobre ella, no és comparable amb la de Remedios Varo, qui ha estat molt més estudiada, tant des d'Espanya, Llatinoamèrica o dels Estats Units, això es pot comprovar en el repertori bibliogràfic de la recerca. Un altre inconvenient és la inaccessibilitat actual de la pàgina web de l'Associació Josefa Tolrà, que n'ha impedit la consulta.

En un inici preveiem un treball on probablement no trobaríem gaires similituds, però podem concloure que els punts en comú entre ambdues artistes són molt més nombrosos del que havíem suposat, malgrat no haver-se conegut, tenen certs punts de contacte biogràfic i en les seves produccions artístiques, ja que ambdues sembla que escriuen en part del seu procés artístic i mantenen vincle amb el tèxtil. Creen durant la primera meitat del segle XX, les separen vint-i-vuit anys de diferència, però les ajunten experiències històriques similars, d'entre elles la Guerra Civil.

Tal com s'ha evidenciat en l'estat de la qüestió, el diàleg entre ambdues figures no ha rebut l'atenció deguda per part de la historiografia. Per tant, aquest Treball de Grau ha pretès cobrir aquest buit i contribuir-hi en la mesura del possible.

Finalment, com a possibles futures vies d'investigació, creiem que seria d'interès mirar d'aprofundir en les simbologies que hi ha en comú en la seva obra, per a realitzar aquesta investigació, però caldria que aprofundíssim en els missatges de l'obra de Josefa. Si hi hagués més interpretacions de la seva obra. Una altra via d'investigació seria posar-se en contacte amb les principals investigadores de les artistes per realitzar entrevistes. Aquestes permetrien aprofundir en els seus processos creatius i, gràcies a les seves experiències, obrir noves vies d'investigació.

6. Bibliografía

LLIBRES

Althaus, Karin, et al. *World Receivers: Georgiana Houghton, Hilma af Klint, Emma Kunz and John Whitney, James Whitney, Harry Smith*. Munich: Lenbachhaus, Novembre 6, 2018 - Maig 10. 2019. p. 276. ISBN: 9783777431574.

Arcq, Tere. Et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta. 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 222. ISBN: 9788494377068.

Baeza, Alba. Et, al. Museo nacional de Escultura. *Nada temas, dice ella / Fear Nothing, she says*. Madrid: Acción Cultural Española, AC/E; Barcelona; Ediciones Anómalas. 2015. p. 176. ISBN: 9788460830160.

Birnbaum, Daniel. Et. al. *Hilma af Klint, visionaria*. Girona, España: Atalanta. Col·lecció: Imaginatio vera; 158. 2023. p. 155. ISBN: 9788412601435.

Blanchard, María. Fundación Cultural Mapfre Vida. Biblioteca president Pujol. *Fuera de orden: mujeres de la vanguardia española: Madrid, 10 de febrero - 18 de abril de 1999*. Madrid: Fundación Cultural Mapfre Vida. 1999. p. 199. ISBN: 9788489455276.

Bonet Julve, Pilar. Et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 256. ISBN: 9788492631209.

Bonet Julve, Pilar. Et al. *La Mèdium i el poeta: una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Fundació Joan Brossa. 2021. p. 190. ISBN: 9788491562771.

Bonet Julve, Pilar. Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 145. ISBN: 9788480431217.

Bonet Julve, Pilar. González, María José. Et al. *Cosmología esotèrica. Arte, ciència, espiritualidad y utopia de mujeres visionarias*. Sans Soleil Ediciones. 2024. Madrid. p. 255. ISBN: 9788412824827.

Caballero Guiral, Juncal. *Hechiceras: Un viaje a la vida y la obra de Remedios Varo y Leonora Carrington*. Gijón: Ediciones Trea. 2018. 1a ed. Col·lecció: Artes (trea): 17. p. 322. ISBN: 9788497048033.

Castells, Isabel. *Remedios Varo, Cartas, sueños y otros textos*. 6a edició. Mèxic: Ediciones Era. 2008. p. 133. ISBN: 9789684113947.

Castells, Isabel. *Remedios Varo El tejido de los sueños*. Obra escrita. 2a Edición. Editorial Renacimiento, Los cuatro vientos. 2024. p. 250. ISBN: 9788410148208.

Català, Josep Maria. *Visionarias*. Vitoria-Gasteiz: Sans Soleil Ediciones. Col·lecció: Pigmalión (Sans Soleil); 17. 2019. p. 485. ISBN: 9788412009729.

Cortès i Giner, Eva. *Remedios Varo i Uranga: l'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès*. Coeditats amb: Diputació de Girona; Tarragona: Publicacions URV; Arola Editors; 1a edició. 2013. p.187. ISBN: 9788484242369.

Egido, Ángeles. Et al. *Mujeres en el exilio republicano de 1939: homenaje a Josefina Cuesta*. Espanya: Gobierno de Espanya, Madrid: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. 2021. p. 838. ISBN: 978-84-7471-155-4.

Garcia, Catherine, *Peintre Surrealiste? Créatiom au fémnin; hydridation er métamorphoses*. 1a ed. París: Éditions L'Harmattan. 2007. p. 198. ISBN: 9782296032354.

González Madrid, María José, Rius Gatell, Rosa. Et al. *Remedios Varo, Caminos del conocimiento, la creación y el exilio*. 1a edició. Madrid: Eutelequia. 2013. p. 240. ISBN: 9788494041297.

Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*, Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 183. ISBN: 9780300273212.

Kaplan, Janet A. *Viajes inesperados, el arte y la vida de Remedios Varo*. 1a edición. Madrid: Fundación Banco Exterior. 1988. p. 272. ISBN: 848688456X.

Manonelles, Laia. Et al. Cirlot, Lourdes (eds.). *Las vanguardias artísticas a la luz del esoterismo y la espiritualidad*. Universitat de Barcelona, Barcelona. 2014. p. 216. ISBN 9788447538775.

Mendoza Bolio, Edith. *"A veces escribo como si trazase un boceto" Los escritos de Remedios Varo*. 1a edició. Madrid: Iberoamericana. 2010. p. 327. ISBN: 9788484895251.

Moss, Karen, et al. *Illumination; the paintings of Georgia O'Keeffe, Agnes Pelton, Agnes Martin, and Florence Miller Pierce.* London; New York: Merrell Publishers Limited; California; Orange County Museum of Art. 2009. p. 192. ISBN: 9781858944814.

Nonaka, Masayo. *Remedios Varo: Los años en México*. 1a edición. México: Editorial RM. 2012. p. 120. ISBN: 9786077515821.

Obiols Vié, Joan. Fundació Joan Brossa. *Art i follia: Joan Obiols Vié: psiquiatre i humanista*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Fundació Joan Brossa. 2019. p. 141. ISBN: 9788491562092.

Ovalle, Ricardo. Gruen, Walter. Et al. *Remedios Varo: catálogo razonado=catalogue raisonné*, México: D. F: Era. 1994. p. 342. ISBN: 9684113633.

Paz, Octavio. Seseña, Natacha. Et al. *Remedios Varo: Sala de Exposiciones Banco Exterior de España. Novembre 1988 - Gener 1988. Madrid.* Madrid: Fundación Banco Exterior.. 1988. México: D. F: Era. 1994. p. 81. ISBN 8486884578.

Piñol Lloret, Marta. *Relaciones ocultas; símbolos, alquimia y esoterismo en el arte.* Vittoria-Gasteiz: Sans Soleil. 2018. Col·lecció: Pigmalión (Sans Soleil); 11. p. 375. ISBN: 9788494839610.

Rivera, Mapi i Melloni, Javier. El sentido numinoso de la luz: Aproximaciones entre creación y experiencia visionaria. 1a edició. Barcelona: Herder. 2018. p. 488. ISBN 9788425441424.

Serrano de Haro, Amparo. *Vida de Remedios Varo.* Madrid: Eila Editores, S. L. Colección Biografías de Mujeres. 2019. p. 239. ISBN: 9788412006827.

Serrano de Haro, Amparo; Cabanillas, África. *Orgullo y prejuicios: En torno al arte de las mujeres*. Col·lecció: Clepsidra. Madrid: Tres Hermanas. 2022. p. 203. ISBN: 9788419243188.

Seseña, Natacha. Et. al. *Remedios Varo: Sala de Exposiciones Banco Exterior de España, noviembre de 1988-enero de 1989*. 1a edició. Madrid: Fundación Banco Exterior. 1988. p. 168. ISBN: 8486884578.

Varo, Beatriz. *Remedios Varo: en el centro del microcosmos*. México; Madrid; Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica. 1990. p. 272. ISBN: 8437502950.

Voss, Julia. Et al. *Hilma af Klint, Visionaria*. 1a ed. Girona; Ediciones Atalanta. Col·lecció: Imaginatio vera; 158. 2023. p. 155. ISBN: 9788412601435.

Zegher, Catherine de. Et al. *3 x abstraction: New methods of drawing: Hilma af Klint*, *Emma Kunz, Agnes Martin*. New Haven: Yale University Press; New York; The Drawing Center. 2005. p. 236. ISBN: 9780300108262.

CAPÍTOLS

Arcq, Tere. La llave esotérica: En busca de lo milagroso. A: Arcq, Tere. Et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta. 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 17-86.

Balsach, Maria Josep. Dones visionàries; art, ciència, espiritualitat i utopia. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 31.

Barbosa Sánchez, Alma Patricia. La poética simbólica de Remedios Varo. A: Piñol Lloret, Marta. *Relaciones ocultas; símbolos, alquimia y esoterismo en el arte*. Col·lecció: Pigmalión (Sans Soleil); 11. Vittoria-Gasteiz: Sans Soleil. 2018. p. 343-375.

Bonet Julve, Pilar. El Pensamiento Lateral del Arte Contemporáneo. Josefa Tolrà. A: Manonelles, Laia. Et al. Cirlot, Lourdes (eds.). *Las Vanguardias artísticas a la luz del esoterismo y la espiritualidad.* Universitat de Barcelona, Barcelona. 2014B. p. 77-98.

Bonet Julve, Pilar. Aelita, el planeta Mart i les visionàries Josefa Tolrà i Madge Gill. Bonet Julve, Pilar. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. 2023. p. 19-27.

Bonet Julve, Pilar. Entre los seres de luz y la madre célula. Josefa Tolrà i Julia Aguilar. A: Bonet Julve, Pilar. González Madrid, María José. Et al. *Cosmología esotèrica. Arte, ciència, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias*. Sans Soleil Ediciones. 2024. Madrid p. 185-210.

Broadway, Mary. Rush, Katrina. *Taxonomy of Techniques.* A: Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*, Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 30-39.

Engel, Peter. La llave arquitectónica: Moradas del inconsciente. A: Arcq, Tere. Et al. *Cinco llaves del mundo secreto de Remedios Varo*. 1a ed. Barcelona; Atalanta, 2015. Col·lecció: Imaginatio vera; 97. p. 87-108.

G. Mecías, Ester. Hilma af Klint y Emma Kunz. El lenguaje hermético y la experiencia verdadera. A: Bonet Julve, Pilar, González, María José. Et al. *Cosmología esotèrica. Arte, ciència, espiritualidad y utopía de mujeres visionarias*. Sans Soleil Ediciones. 2024. Madrid p. 95-115.

González, Juliana. Mundo y trasmundo de Remedios Varo. A: Paz, Octavio. Seseña, Natacha. Et al. *Remedios Varo: Sala de Exposiciones Banco Exterior de España. Novembre 1988 - Gener 1988. Madrid.* Madrid: Fundación Banco Exterior.. 1988. México: D. F: Era. 1994. p. 33-42.

González Madrid, María José. Surrealismo y vivencia: la obra de Remedios Varo. A: Bonet Julve, Pilar. Et al. J*osefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 97-109.

González Madrid, María José. <<Coser y crear>>. Tejido, bordado y magia creativa en la obra de Remedios Varo. A: Manonelles, Laia. Et al. Cirlot, Lourdes (eds.). *Las Vanguardias artísticas a la luz del esoterismo y la espiritualidad.* Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014B. p. 57-76.

González Madrid, María José. Experiencias del exilio y presencia de México en la obra de Remedios Varo. A: Egido, Angeles. Et al. *Mujeres en el exilio republicano de 1939: homenaje a Josefina Cuesta*. Madrid: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, 2021. p. 555-568.

González Madrid, María José. Astres i aeròlits acompanyen camins de coneixement i acció: Remedios Varo i Josefa Tolrà. A: Bonet Julve, Pilar. Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 49.

Horta, Gerard. L'espiritisme català: potència popular a l'encalç d'una vida diferent per sempre. A: Bonet Julve, Pilar. Et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014. p. 111-122.

Martínez i Pascual, Sandra i Salvador Soler, Eulàlia. La mèdium de Cabrils. A: Bonet Julve, Pilar. Et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL 2014. p. 71-80.

Martínez Pascual, Sandra. Josefa Tolrà en el record de Joan Brossa. A: Bonet Julve, Pilar. Et. al. *La Mèdium i el poeta: una conversa astral entre Josefa Tolrà i Joan Brossa.* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Fundació Joan Brossa. 2021. p. 123-134.

Pilliado Santana, Alivé. Chronology A: Haskell, Caitlin. Arq, Tere. Et al. *Remedios Varo, Science Fictions*. Chicago; The Art Institute of Chicago. New Haven: Yale University Press. 2023. p. 150-163.

Roberts, Vivienne. Madge Gill: Myrninerest, la música i Mart. A: Bonet Julve, Pilar, Et al. *La Mà guiada: Josefa Tolrà - Madge Gill: dones visionàries.* Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya. 2023. p. 121-145.

Santamaría, David. Què era la mediumicitat de Josefa Tolrà?. A: Bonet Julve, Pilar. et al. *Josefa Tolrà, mèdium i artista*. Mataró: ACM, Associació per la Cultura i l'Art Contemporani: Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura DL. 2014A. p. 123-128.

ARTICLES

Bonet Julve, Pilar. *El Pensamiento lateral del arte contemporáneo*. Josefa Tolrà, médium y artista (1880-1959) [en línia]. Barcelona, BRAC. Research, Art Creation. Vol 2. Nº 3. 2014. https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4863700. p. 258-276.

González Madrid, María José. *Leonora Carrington y Remedios Varo: alquimia, pintura y amistad creativa* [en línia]. A: Studia Hermetica Journal. Vol. 1, Espanya: Nº 1, 2017. Disponible a: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6068523. p. 116-144. ISSN: 2174-0399.

Lee Weida, Courtney. *Frida Kahlo, Remedios Varo, Leonora Carrington, and Leonor Fini: Feminist Lessons in Chimerism, Corporeality, Cuisine and Craft* [en línia]. Hyphen-UnPress. Visual Culture & Gender. Vol 11. 2016. Disponible a: https://vcg.emitto.net/index.php/vcg/article/view/101. [Consulta: 11/05/2026]. p. 40-51.

Mora Sánchez, Josefa F. *Josefa Tolrà y el dibujo mediúmnico* [en línia]. El Genio Maligno: Revista de Humanidades y Ciencias Sociales. Núm. 20. Març 2017. Exemplar dedicat a Bordes. Disponible en línia a: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6687357. [Consulta: 20/5/2026]. p. 90-97.

Orenstein, Glòria Feman, *"The Methodology of the Marvellous"*, Symposium A: *Quartely Journal in Modern Foreign Languages* [en línia]. vol. 42, núm. 4. 1989. Disponible a: https://doi-org.sire.ub.edu/10.1080/00397709.1989.10733662. [Consulta: 25/05/2026]. p. 332.

Warlick, Marjorie Elisabeth. *Leonora Carrington's Esoteric Symbols and their Sources* [en línia]. Studia Hermetica Journal. Vol. 1, Nº 1. 2017. Disponible a: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6068522 . [Consulta: 10/05/2026]. p. 56-83.

TREBALLS FINALS DE GRAU

Moll Pascual, Gemma. *L'obra de Remedios Varo i l'alquímia: Una recerca espiritual.* [en línia]. Treball fi de grau. Dra. MªJosé González Madrid. (dir.). Juny 2018. Disponible a: https://diposit.ub.edu/items/dc898377-8b61-49da-8564-4e33b3e083b1. [Consultat a: 23/02/2026].

Torner Garcia, Claudia. *Josefa Tolrà una artista singular* [en línia]. Treball fi de grau. Manonelles Moner, Laia (dir.). Barcelona: Universitat de Barcelona. 2016. Disponible a: https://hdl.handle.net/2445/109653. [Consultat a: 10/02/2026]. p. 97.

TESIS DOCTORALS

González Madrid, María José. *Surrealismo y saberes mágicos en la obra de Remedios Varo*. Universitat de Barcelona. 2014C. p. 514. Disponible en línia a http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/52044. [Consulta: 27/4/2026].

Grew, Rachael. *The use and significance of alchemy in the work of Remedios Varo and Leonor Fini* [en línia]. MPhil(R) thesis, University of Glasgow. 2006. Disponible a: https://theses.gla.ac.uk/71746/. [Consulta: 11/05/2026]. p. 171.

Mora Sánchez, Josefa Fátima. *Los dibujos ocultos de las artistas y médiums Laure Pigeon, Magalí Herrera y Josefa Tolrà* [en línia]. Direcció de tesi Dra, Dña. Asunción Jódar Miñarro. Universidad de Granada 2017. Disponible a: https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=110279. [Consulta: 4/05/2026]. p. 437.

Scappini, Alessandra. *La imagineria simbólica y arquetipica en las pinturas y textos de Remedios Varo: un camino creativo en comparación con las ideas, obras y técnicas surrealistes* [en línia]. Universidad de Murcia, 2020. Disponible en línia a: https://digitum.um.es/digitum/handle/10201/104322. [Consulta: 2/04/2026]. p. 342.

RECURSOS WEB

Ajuntament de Cabrils. *Itinerari Urbà Josefa Tolrà*. Lloc Web [en línia]. Cabrils. Octubre de 2025. Disponible a: <h*ttps://www.cabrils.cat/itinerari-josefa-tolra/cat/*>. [Consultat a: 28/04/2026].

Delirisproductions. *Entrevista a Maria Tolrà, sobrina de la médium y artista Josefa Tolrà*. A: Youtube [video en línia]. Publicat el 8 de gener del 2016. Disponible a: <https://www.youtube.com/watch?v=4w0grobSME4_>. [Consultat a: 28/02/2026]

Tudela, Cèlia S. Josefa Tolrà: de Cabrils a la Biennal de Venècia. Núvol [en línia]. 22 desembre 2022. Disponible a: https://www.nuvol.com/art/josefa-tolra-de-cabrils-a-la-biennal-de-venecia-295325. [Consultat a: 27/05/2026].

7. Annexos

7. 1. Cronologia comparativa

Cronologia de línia biogràfica i artística de Josefa Tolrà i Remedios Varo

CRONOLOGIA	DATES	**JOSEFA TOLRÀ I ABRIL** (1880,CABRILS - 1959, CABRILS)	**REMEDIOS VARO** (1908, ANGLÈS, GIRONA - 1963, CIUTAT DE MÈXIC)
1880 **[1869]** ELS PARES DE JOSEFA TOLRÀ COMENCEN A TREBALLAR A LA FÀBRICA TÈXTIL DEL SENYOR COLL	**1880**	NEIX JOSEFA TOLRÀ EL 6 DE GENER DE 1880 A CABRILS.	
	1885	19 GENER JOSEFA INGRESA ALS 5 ANYS A L'ESCOLA GERMANES DOMINIQUES DE L'ANUNCIATA, SEGURAMENT A CABRILS?	
1890	**1891**	JOSEFA TOLRÀ FINALITZA EL 19 DE MAIG ALS 11 ANYS L'ESCOLARITZACIÓ A L'ESCOLA GERMANES DOMINIQUES DE L'ANUNCIATA.	
		POSSIBLE INICI DE JOSEFA A TREBALLAR A LA FÀBRICA TÈXTIL DEL SENYOR COLL.	
1900	**1900**	CASAMENT DE JOSEFA A L'EDAT DE 20 ANYS AMB JAUME LLADÓ, A L'ESGLÉSIA DE LA SANTA CREU DE CABRILS.	
	1901	NEIX EL PRIMER FILL DE JOSEFA, JOAN.	
	1905	NEIX LA PRIMERA FILLA DE JOSEFA, MARIA.	
	1908		NEIX REMEDIOS VARO EL 16 DE DESEMBRE DE 1908 A ANGLÈS, GIRONA.
1910	**1910**	NEIX EL SEGON FILL DE JOSEFA, PERE.	
	1917		LA FAMÍLIA DE REMEDIOS S'ESTABLEIX A MADRID.
			REMEDIOS CONTINUA LA SEVA EDUCACIÓ A L'INSTITUT DE SAN ISIDRO, UN COL·LEGI CATÒLIC DIRIGIT PER MONGES.
1920	**1924**	MORT DEL SEU FILL PETIT, PERE	REMEDIOS INGRESSA A LA REAL

		LLADÓ, PER MALALTIA.	ACADEMIA DE BELLAS ARTES DE SAN FERNANDO A MADRID.
1930	**1930**		FINALS DELS ESTUDIS DE REMEDIOS I OBTENCIÓ DE DIPLOMA COM A PROFESSORA DE DIBUIX.
			PRIMERES EXPOSICIONS COL·LECTIVES DE REMEDIOS, AMB L'ACADÈMIA A MADRID I AMB LA UNIÓ DE DIBUIXANTS.
			MATRIMONI AMB GERARDO LIZARRAGA, COMPANY DE LA REAL ACADEMIA DE SAN FERNANDO.
	1931		TRASLLAT A PARÍS AMB GERARDO LIZARRAGA PER L'ATRACTIU ARTÍSTIC DE LA CIUTAT TRAVESSEN DIFICULTATS ECONÒMIQUES.
	1932		TRASLLAT A BARCELONA, CIUTAT MÉS PROGRESSISTA ARTÍSTICAMENT, ON ES DESENVOLUPAMENT LA AVANTGUARDA.
	1933		MORT DEL PARE DE REMEDIOS, RODRIGO VARO y ZEJALVO.
	1935		SE SEPARA DE GERARDO LIZARRAGA.
			EXPOSICIÓ AMB JOSÉ LUIS FLORIT, COMPANY DE LA ACADEMIA SAN FERNANDO A LA CAFETERIA YACARÉ A MADRID.
	1936 ***17 DE JULIOL INICI DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA**		EL 4 DE MAIG DE 1936* REMEDIOS VARO PARTICIPA EN L'EXPOSICIÓ LOGICOFOBISTA, ORGANITZADA PER ADLAN I CELEBRADA A LA LLIBRERIA CATALÒNIA, JUNTAMENT AMB ARTUR CARBONELL, LEANDRE CRISTÒFOL, ÀNGEL FERRANT, ESTEVE FRANCÈS, MARUJA MALLO I PLANELLS, ENTRE D'ALTRES.
			CONEIX EL MES DE JULIOL A BENJAMIN PERET, POETA SURREALISTA FRANCÈS, QUE VE A AJUDAR AL BÀNDOL REPUBLICÀ, DURANT LA SEVA ESTADA A ESPANYA, INICIARAN UNA RELACIÓ AMOROSA.

	1937		FUGIDA A PARÍS AMB ESTEBAN FRANCÉS, A LA CIUTAT S'INSTAL·LA AMB BENJAMIN PERET AL GRUP SURREALISTA (MAI TORNARÀ A ESPANYA) ON PARTICIPARÀ EN REUNIONS ÍNTIMES DEL CERCLE SURREALISTA, CONEIX A BRETON I CONEIXERÀ A LEONORA CARRINGTON.
			EXPOSA LA SEVA OBRA EN L'EXPOSICIÓ INTERNACIONAL DE SURREALISME CELEBRADA A TOKYO, I *A SURREALIST OBJECTS & POEMS* A LONDRES.
	1938 ***SEGONS LES FONTS CONSULTADES NO QUEDA CLAR SI EL CAMP DE CONCENTRACIÓ ERA A ESPANYA O AL SUD DE FRANÇA.**	MORT DEL SEU FILL JOAN LLADÓ A UN CAMP DE CONCENTRACIÓ* DURANT LA GUERRA CIVIL.	
1940	**1940** *** INICIS ESTALLI'T II GUERRA MUNDIAL**		FUIG DE LA PARÍS OCUPADA PEL NAZISME, ES MOUEN (REMEDIOS I BENJAMIN) A PERPINYÀ I DESPRÉS A MARSELLA.
	1941	ALS 60 ANYS INICIA CREACIÓ ARTÍSTICA FINS A LA SEVA MORT.	REMEDIOS I BENJAMIN ARRIBEN A MÈXIC.
	1947		SEPARACIÓ AMB BENJAMIN PÉRET, QUI TORNA A FRANÇA REMEDIOS VIATJA A VENEÇUELA ON ESTARÀ FINS A 1949.
	1949		RETORN A MÈXIC.
1950	**1952**		UNIÓ AMB WALTER GRUEN, REFUGIAT AUSTRÍAC, AMB QUI COMENÇA A VIURE, AQUESTA RELACIÓ LI PERMET DEDICAR-S'HI AL COMPLET A LA SEVA OBRA ARTÍSTICA, WALTER UN RIC HOME DE NEGOCIS, FUNDADOR DE LA TENDA DE MÚSICA CLÁSSICA SALA MARGOLÍN, ESTABLERT A CIUTAT DE MÈXIC.
	1955	9 D'OCTUBRE MORT DEL SEU MARIT JAUME LLADÓ.	
	HIVERN DEL 1955	REP VISITES DELS MEMBRES DE CLUB DE 49 ARTISTES DE DAU AL SET.	
	1956	LA SEVA OBRA ÉS EXPOSADA PER	1A EXPOSICIÓ INDIVIDUAL

		PRIMER COP A LA SALA GASPAR (GALERIA GASPAR DE BARCELONA), MOSTRA NOCTURNA, SENSE ELLA PRESENT (GENER DE 1956).	GALERIA DIANA A MÈXIC - 12 OBRES AMB UN ESTIL JA CONSOLIDAT.
	1959	**JOSEFA TOLRÀ MORT EL 15 D'OCTUBRE A CASA DEL SEU PARENT PROPER JORDI GALBANY A CABRILS, ALS 79 ANYS.**	ESCRIU EL SEU LLIBRE HOMO RODANS.
1960	**1962**		2A EXPOSICIÓ INDIVIDUAL A LA GALERIA JUAN MARTÍN A MÈXIC.
	1963		PINTA EL SEU ÚLTIM OLI NATURA MORTA RESSUSCITANT.
			MORT D'UN INFART EL 8 D'OCTUBRE A CIUTAT DE MÈXIC, ALS 54 ANYS. ÉS ENTERRADA EN EL PANTEÓ JARDÍ, AL SUD DE LA CIUTAT DE MÈXIC. POSTERIORMENT COMPARTIRIA LA TOMBA AMB LA SEVA AMIGA I MECENES EVA SULZER.

7. 2. Annex d'imatges

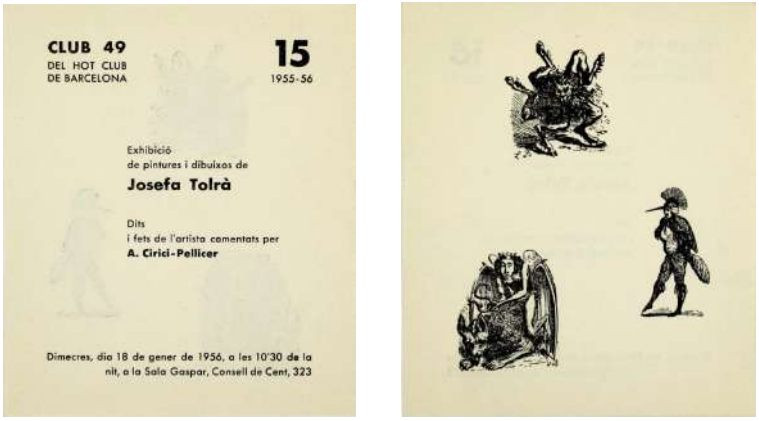

[Fig.1.] Invitació de l'exposició de Josefa Tolrà organitzada pel Club 49, el dimecres 18 de gener de 1956 a la Sala Gaspar. ©MNAC. Disponible a: https://www.macba.cat/es/obra/ambo0093015-exhibicio-de-pintures-i-dibuixos-de-josefa-tolra/.

[Fig.2.] Remedios Varo. *Naturaleza Muerta resucitando* (1963). Oli sobre llenç. 110 x 80 cm. Museo Nacional de Arte, Mèxic.

[Fig.3.] Remedios Varo. *Música del bosque* (1963) Obra inacabada. Dibuix a Llapis. (MAM) Museo de Arte Moderno, Ciutat de Mèxic.

[Fig.4.] Josefa Tolrà. Llibreta Primavera (1946). Llibreta amb tècnica mixta. 20 x 27 cm. Col·lecció particular, Mataró. © Associació Josefa Tolrà.

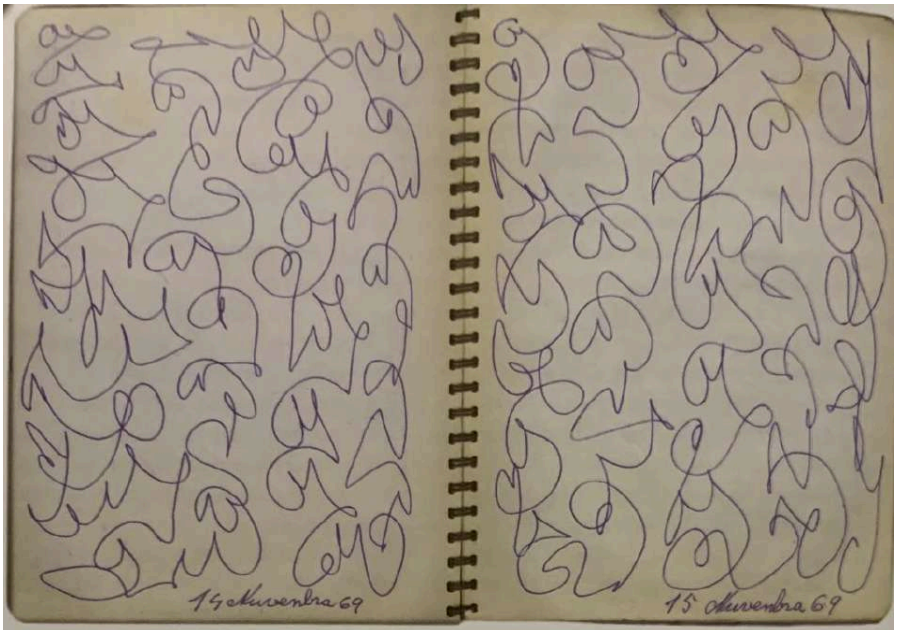

[Fig.5.] 3a 16 octubre 1969 - 20 març 1970. Llibreta d'espiral "Centauro" Bolígraf blau sobre paper, 200 pàgines. 21.5 x 15,5 cm. Dibuix de les primeres llibretes de Josefa Tolrà amb cronologia futura. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà.

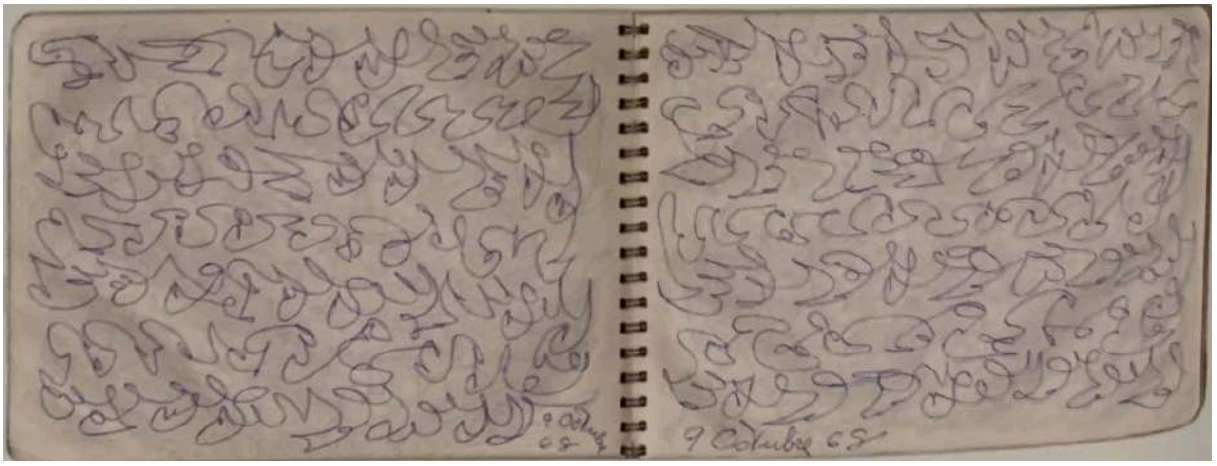

[Fig.6.] 4a, 18 febrer 1968 - 19 febrer 1969. Llibreta d'espiral "Centauro" Bolígraf blau sobre paper, 196 pàgines. 15.5 x 21,5 cm. Dibuix de les primeres llibretes de Josefa Tolrà amb cronologia futura. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà.

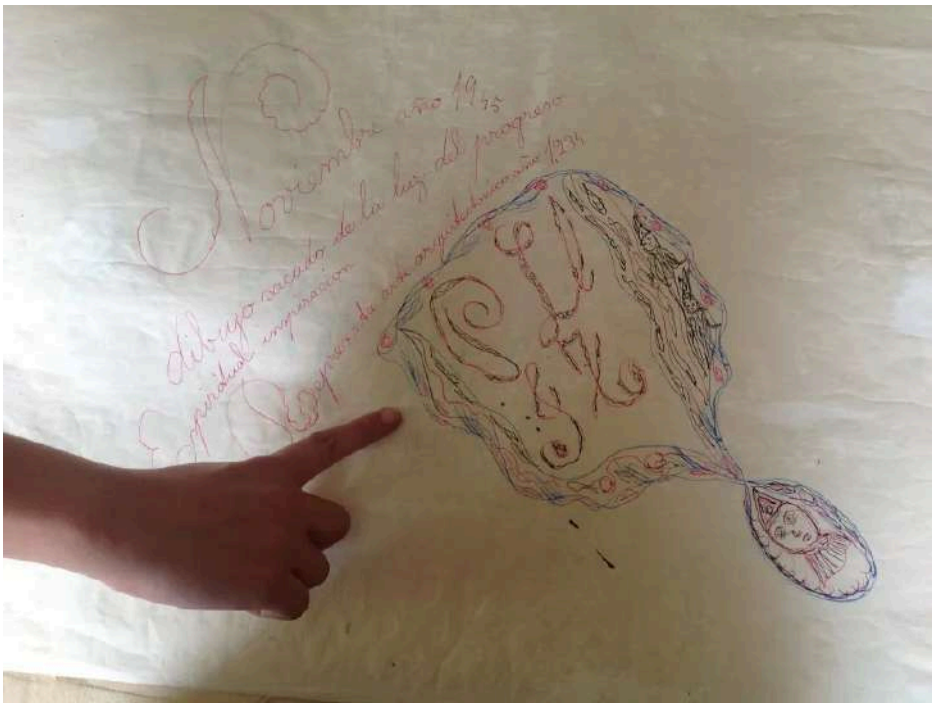

[Fig.7.] Revers d'un dibuix de Josefa Tolrà, <<<Noviembre año 1945. Dibujo sacado de la luz del progreso Espiritual inspiració. Representa arte arquitectónico año 1234>>. Las inicials P. LL coresponen al seu fill de Pere Lladó mort, JT correspon a Josefa Tolrà. El medalló que surt de les inicials, representa un ésser de llum. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà. Disponible a: https://josefatolra.wordpress.com/.

[Fig.8.] Dibujo escritura fluídica (1954). Tinta sobre paper. 28 x 36,5 cm. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà. Disponible a: https://josefatolra.wordpress.com/.

[Fig.9.] Espectre. S/ d. Plometa i guaix sobre paper. 33 x 25,9 cm. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà.

[Fig.10.] Josefa Tolrà. Mantó negre brodat (1956). Amb personatges humans, animals i florals. Col·lecció particular, Mataró. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.11.] Josefa Tolrà. Mantó brodat blanc (1956). Amb formes més vegetals i florals. 85 x 85 cm. Col·lecció particular, Mataró. ©Associació Josefa Tolrà.

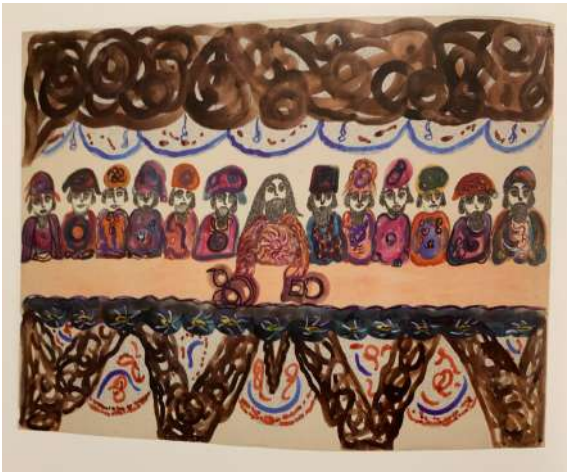

[Fig.12.] Josefa Tolrà. *Sant Sopar*. S/d. Tinta i guaix sobre paper. 49, 5 x 64,5 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.13.] Josefa Tolrà. *Dibujo inspiración fuerza fluídica* (1946). Tinta, retolador i aquarel·la sobre paper, 100 x 70 cm. Col·lecció particular. © Associació Josefa Tolrà.

[Fig.14.] Josefa Tolrà. *Gran camino fluídico* (1947). Tinta i retoladors de colors sobre paper. 99 x 68 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid.

[Fig.15.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica*, Última (1953). Tinta, retoladors i aquarel·la sobre paper. 48 x 64 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.16.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica, Sant Sopar* (1956). Tinta, retolador i aquarel·la sobre paper. 37 x 51,2 cm. Col·lecció particular Maria Tolrà.

[Fig.17.] Josefa Tolrà. *El Camino de la Verdá* (1945). Retoladors de colors sobre paper. 69 x 100 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid.

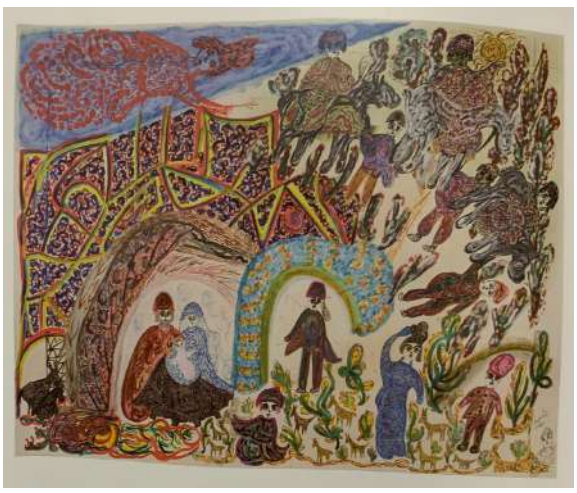

[Fig.18.] Josefa Tolrà. *Epifania*. S/d. Tinta, guaix i llapis sobre paper. 83 x 103 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.19.] Josefa Tolrà. *Nadal*. S/d. Guaix sobre tela i fusta. 61,5 x 68 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.20.] Josefa Tolrà. *Un amor que lleva el Bendito niño*. S/d. Tinta, retolador i aquarel·la sobre paper. 70 x 105 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.21.] Josefa Tolrà. *Mare de déu Blava*. S/d. Tinta, retolador sobre paper. 37 x 27 cm. Col·lecció particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.22.] Josefa Tolrà. *Virgen del Misionero* (1957). Tinta, retolador de colors i llapis de color sobre paper. 88 x 62,7 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid.

[Fig.23.] Josefa Tolrà. *Adán y Eva* (1957). Tinta, aquarel·la, guaix i retoladors de colors sobre paper. 70 x 100 cm. Museo Reina Sofía en depósito del Museo Nacional del Prado, Madrid.

[Fig.24.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica, El recibo cristiano de un vidente* (1953). Tinta, retoladors i aquarel·la sobre paper. 52 x 66 cm. Col·lecció particular.

[Fig.25.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica, Bautizo en el Lorda* (1955). Tinta, retolador i guaix sobre paper. 70 x 102 cm. Col·lecció particular.

[Fig.26.] Josefa Tolrà. *La Gran Teósofa* (1953). Tinta i guaix sobre paper. 101 x 67,7 cm. Col·lecció particular. Museo Nacional del Prado, Madrid.

[Fig.27.] Josefa Tolrà. *Figura romànica: Esfinx* (1954). Tinta de colors i guaix sobre paper. 101 x 71,5 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid.

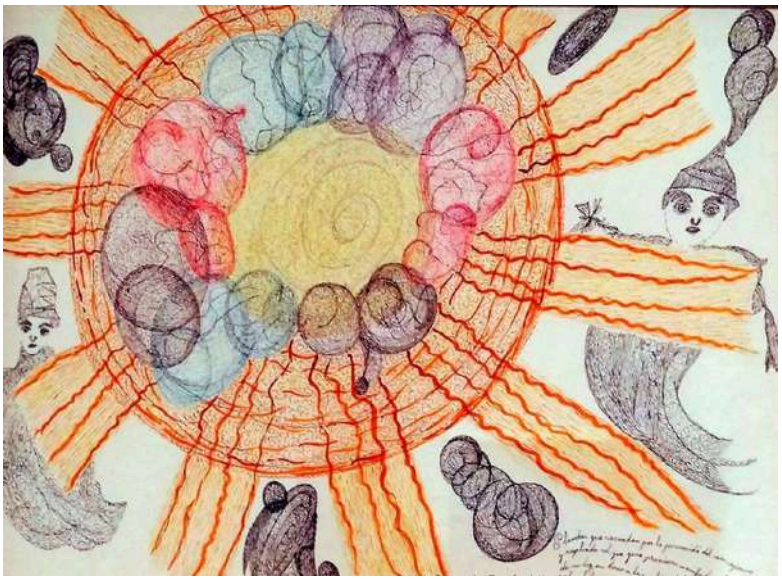

[Fig.28.] Josefa Tolrà. *Planetas que circundan el sol. S/d.* Tinta de colors i guaix sobre cartolina. 50 x 65 cm. Museo Reina Sofia de Madrid en depósito del Museo Nacional del Prado.

[Fig.29.] Josefa Tolrà. *Astre sol, Tierra, Mart, Venus* (1944). Tinta i llapis sobre paper. 45 x 43 cm. Col·lecció Particular, Mataró.

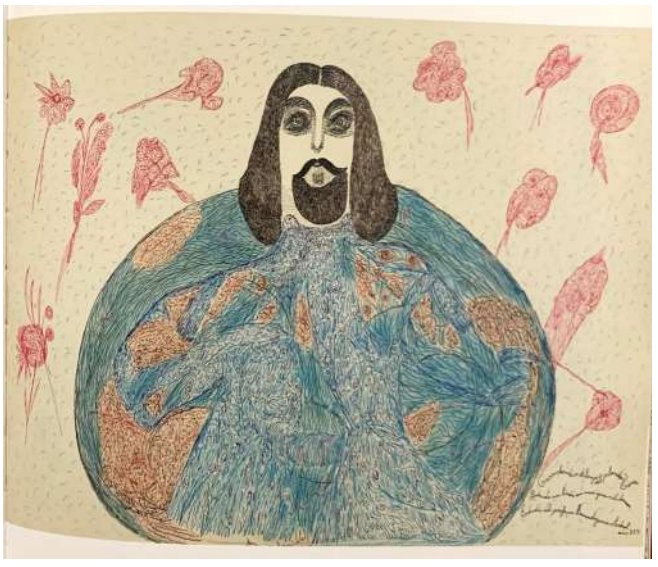

[Fig.30.] Josefa Tolrà. *Astre Geni astral-planeta Terra* (1952). Tinta i llapis de color sobre cartolina. 47,5 x 62,8 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid.

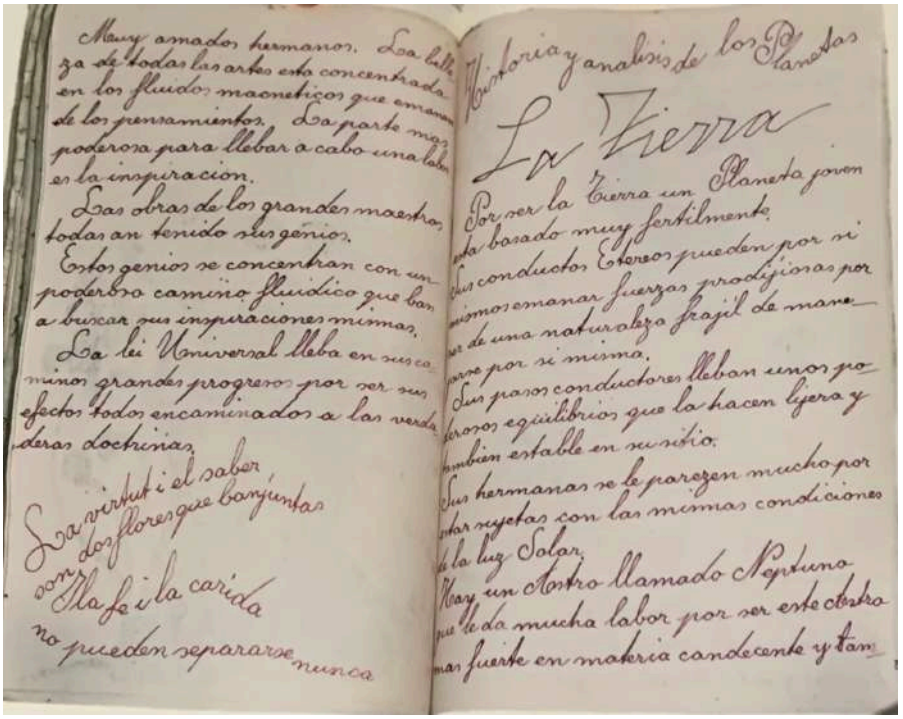

[Fig.31.] Josefa Tolrà. *Llibreta Primavera* (1946). Llibreta amb tècnica mixta. 20 x 27 cm. Col·lecció Particular, Mataró. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.32.] Josefa Tolrà. *Muchacha coreana* (1953). Tinta i retolador sobre paper. 36,5 x 28 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.33.] Josefa Tolrà. *Tipos de raza árabe que visitan el gran yogo*. S/d. Tinta, retolador i aquarel·la sobre paper. 51 x 65 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.34.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica* (1957). Aquarel·la, plometa i bolígraf sobre paper. 65 x 90 cm. Col·lecció Particular. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.35.] Josefa Tolrà. *Dibujo fuerza fluídica, Sardana* (1957). Tinta, retolador, aquarel·la, i pastel sobre paper. 65 x 45 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.36.] Josefa Tolrà. *Pagès. S/d.* Tinta, retolador de colors i boligraf sobre paper xarol verd, 57,5 x 44,3 cm. Col·lecció Particular.

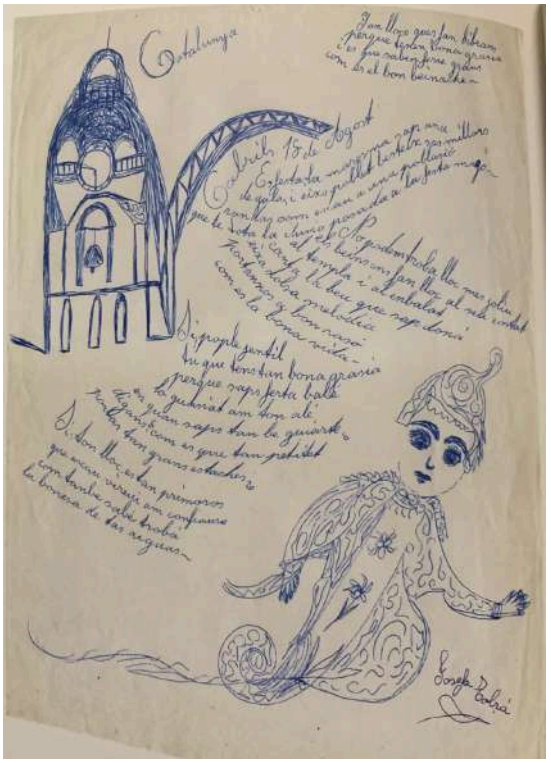

[Fig.37.] Josefa Tolrà. *Catalunya. Cabrils 18 d'agost, 1956*. Dibuix sobre paper amb bolígraf blau. 36, 5 x 27, 5 cm. Col·lecció Particular, Mataró. ©Associació Josefa Tolrà.

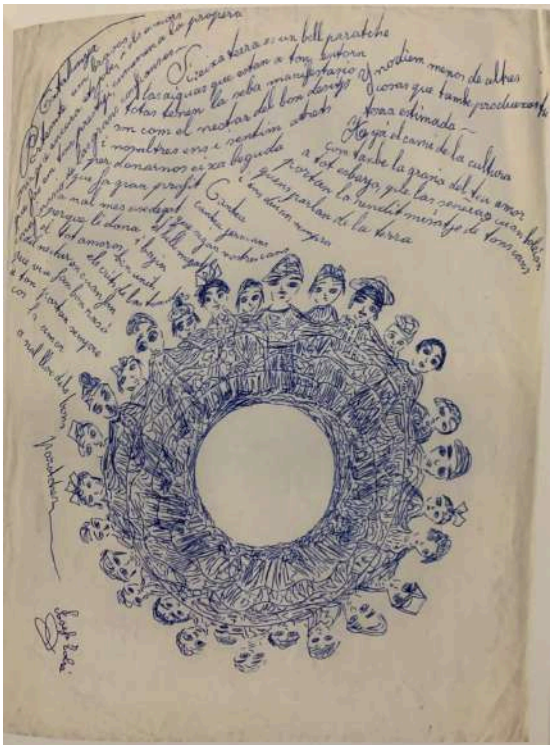

[Fig.38.] Josefa Tolrà. *Catalunya. Portemte amb brasos, 1956* . Dibuix sobre paper amb bolígraf blau. 36, 5 x 27, 5 cm. Col·lecció Particular, Mataró. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.39.] Remedios Varo. *Homo Rodans* (1959). Ossos de pollastre, gall dindi, conill i peix. 41 x 17 x 6,5 cm. Disponible a: https://gallerywendinorris.com/artworks/9629-remedios-varo-homo-rodans-1959/.

[Fig.40.] Remedios Varo. *Exploración de las fuentes del Río Orinoco* (1959). Oli sobre llenç. 45,7 x 40 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

[Fig.41.] Remedios Varo. *Tejedora* (1956). Tècnica mixta sobre paper. 44,5 x 29,2 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

[Fig.42.] Remedios Varo. *Bordando el manto lunar* (1956). Tècnica mixta sobre paper. 32 x 25 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.43.] Remedios Varo. *La tejedora roja* (1956). Oli sobre paper muntat sobre tauler. 44,5 x 29,2 cm. Col·lecció Particular. Ciutat de Mèxic o EUA.

[Fig.44.] Remedios Varo. La tejedora de Verona (1956). Oli sobre masonita. 86 x 105 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.45.] Remedios Varo. *Los hilos del destino* (1956). Oli sobre masonita. 89 x 107 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

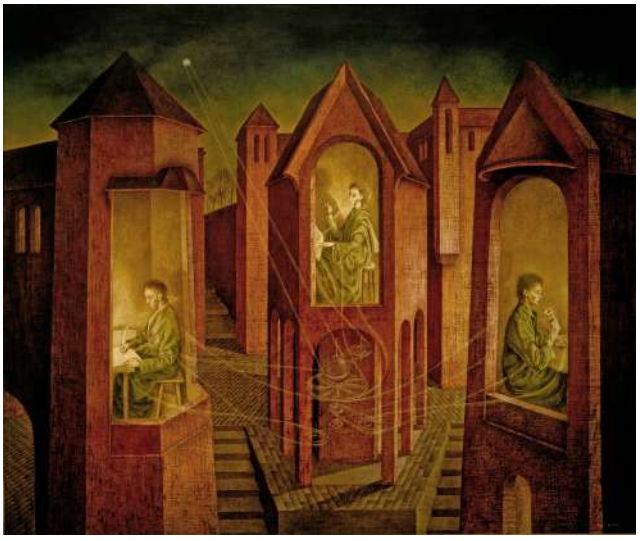

[Fig.46.] Remedios Varo. *Tres destinos* (1956). Oli sobre masonita. 90 x 108 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

[Fig.47.] Remedios Varo. *Bordando el manto terrestre* (1961). Segon panell del tríptic, autobiogràfic, entremig de *Hacia la torre* i *Huida*. Oli sobre masonita. 123 x 100 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.48.] Remedios Varo. *Huida* (1961). Tercer i últim panell del tríptic, autobiogràfic, junt a *Hacia la torre* i *Bordando el manto terrestre*. Oli sobre masonite. 123 x 100 cm. (MAM) Museo de Arte Moderno, Ciutat de Mèxic.

[Fig.49.] Remedios Varo. *Ciencia inútil* o *El alquimista* (1955). Oli sobre masonite. 60 x 48 cm. (MAM) Museo de Arte Moderno, Ciutat de Mèxic.

[Fig.50.] Remedios Varo. *Papilla estel·lar* (1958). Oli sobre masonita. 91,4 x 61 cm. Col·lecció FEMSA, Monterey.

[Fig.51.] Remedios Varo. *La creación de las aves* (1957). Oli sobre masonita. 52,5 x 62,5 cm. (MAM) Museo de Arte Moderno, Ciutat de Mèxic.

[Fig.52.] Remedios Varo. *La llamada* (1961). Oli sobre masonita. 106,7 x 78,7 cm. (NMWA) National Museum of Women in the Arts, Washington, D. C.

[Fig.53.] Remedios Varo. *Elixir* (1957). Oli sobre masonita. 60 x 40 cm. 86 x 105 cm. Col·lecció Particular, EUA o Ciutat de Mèxic.

[Fig.54.] Remedios Varo. *Visita inesperada* (1958). Oli sobre masonita. 60 x 61 cm. Col·lecció Particular, EUA o Ciutat de Mèxic.

[Fig.55.] Remedios Varo. *Armonia* (1956). Oli sobre masonita. 75 x 93 cm. Col·lecció Eduardo F. Costantini, Argentina.

[Fig.56.] Remedios Varo. *Bruja que va al Sabbath* (1957). Tècnica mixta en paper. 55 x 32 cm. Col·lecció Particular.

[Fig.57.] Remedios Varo. *El Juglar (El malabarista)* (1956). Oli sobre masonita amb incrustacions de nacre. 91 x 122 cm. (MoMA), The Museum of Modern Art. Nova York.

[Fig.58.] Remedios Varo. *Roulotte* (1955). Oli sobre masonita. 59,7 x 89,5 cm. (MAM) Museo de Arte Moderno , Ciutat de Mèxic.

[Fig.59.] Remedios Varo. *Fenómeno de Ingravidez* (1963). Oli sobre tela. 75 x 50 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

[Fig.60.] Remedios Varo. *Hallazgo* (1956). Oli sobre masonita. 68,8 x 48,3 cm. Col·lecció Particular, possiblement FEMSA o Monterey.

[Fig.61.] Remedios Varo. *Ascensión al Monte análogo* (1960). Oli sobre triplay. 46 x 61 cm. Col·lecció Particular, Mèxic.

[Fig.62.] Remedios Varo. *Icono* (1945). Oli i incrustacions de nacre sobre fusta sobre masonita. 60 x 70 x 35 cm. MALBA (Museo de Arte Latinoamericano de Buenos Aires) a l'Argentina.

[Fig.63.] Remedios Varo. *Mujer saliendo del psicoanalista* (1960). Oli sobre llenç. 71 x 41 cm. (MAM) Museo de Arte Moderno , Ciutat de Mèxic.

[Fig.64.] Remedios Varo. *El trovador* (1959). Oli sobre masonita. 37 x 23 cm. Col·lecció Particular, EUA o Mèxic.

[Fig.65.] Remedios Varo. *Vagabundo* (1957). Oli sobre masonita. 56 x 27 cm. Col·lecció Particular, Ciutat de Mèxic.

Fotografia familiar - Josefa Tolrà

[Fig.67.] Josefa Tolrà brodant mantons de seda a casa seva, Cabrils, 1956. ©Associació Josefa Tolrà. Disponible a: https://www.miradorarts.com/joan-brossa-y-josefa-tolra-el-ateo-y-la-medium/.

[Fig.68.] Josefa Tolrà mostrant el seu mantó de seda brodat Cabrils, 1956. ©Associació Josefa Tolrà. Disponible a: https://vein.es/5-claves-sobre-josefa-tolra-la-medium-de-cabrils/.

[Fig.69.] Josefa Tolrà amb el seu marit Jaume Lladó i els seus tres fills Joan, Maria i Pere. 1956. ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.70.] Josefa Tolrà acompanyada del seu marit Jaume Lladó. ©Associació Josefa Tolrà.

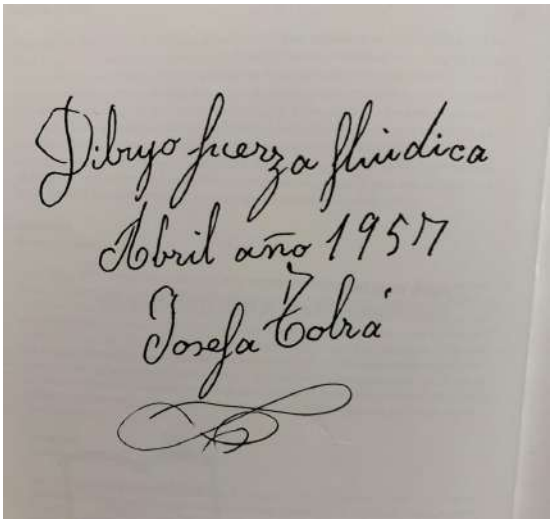

[Fig.71.] Signatura de Josefa Tolrà (1957). ©Associació Josefa Tolrà.

[Fig.72.] Josefa Tolrà amb el seu marit i la seva filla Maria Lladó. ©Associació Josefa Tolrà.

Fotografia familiar - Remedios Varo

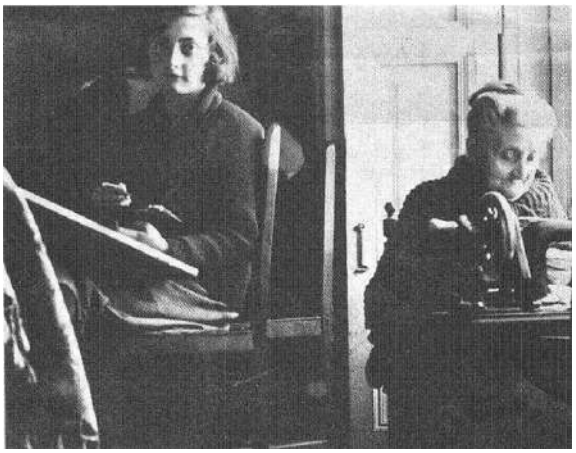

[Fig.73.] Remedios Varo pintant al costat de la seva àvia materna, aquesta cosint. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.74.] Remedios Varo amb la seva família de vacances d'estiu a San Sebastian, terra natal de la seva mare. Remedios a l'esquerra del tot darrere seu la seva mare, i l'home de darrere des de la dreta és el seu pare. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.75.] Família Varo-Uranga. Remedios Varo amb la seva família. Remedios a la dreta, a l'esquerra la seva mare Ignacia Uranda, i a la dreta el seu pare Rodrigo Varo y Zejalvo, amb els seus germans, Rodrigo Varo i el més petit Luis Varo. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.76.] Remedios Varo i Gerardo Lizárraga, aquest a l'esquerra, junt amb companys d'estudi. Durant l'etapa d'estudis a la Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.77.] Artistes a la Villa Air Bel de Marsella, sobre 1941, esperant poder abandonar França. En ordre des de l'esquerra: Serget. Péret, Varo i Breton. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.78.] Remedios Varo amb els fills del seu primer marit, gerardo Lizzarraga junt amb Ikerne Cruchaga, amb qui Remedios va mantenir un tracte maternal i als que va intentar inculcar el seu amor per la pintura i ensenyar els seus coneixements pictòrics. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.79.] Remedios Varo amb la filla de Gerardo Lizarraga. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.80.] Veneçuela escena familiar de Remedios Varo, la seva neboda Beatriz i la seva mare. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

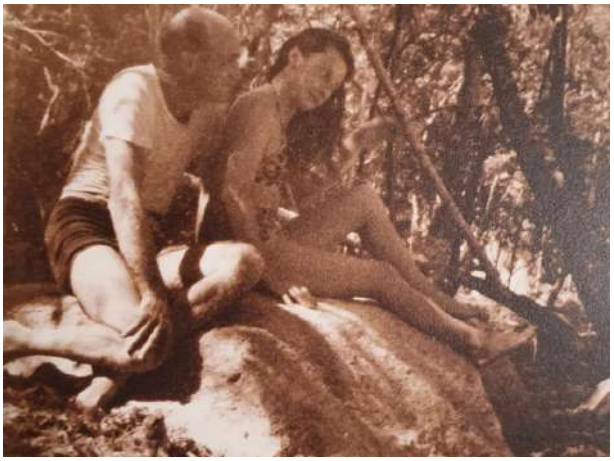

[Fig.81.] Fotografia Remedios Varo i Walter Gruen c. 1952. Disponible a: https://vein.es/remedios-varo/8-fotografia-remedios-varo-y-walter-gruen-en-1952-vein/.

[Fig.82.] Kati Horna. *Mujer y Mascará* (1957), Retrat de Remedios Varo amb una màscara. © 2005 Ana María Norah Horna y Fernández. Disponible a: https://www.cabraenelrecuerdo.com/varo-ampliadas.php#foto89801.

[Fig.83.] Fotografia de la boda de Leonora Carrington i Chiki Weisz, aquests a l'esquerra, al costat de Leonora, Remedios Varo, sobre Weisz a l'esquerra, Gerardo Lizarraga, Benjamin Perét a la dreta, aquests a casa de Kati i José Horna a la Ciutat de Mèxic (1946). Impressió de plata sobre gelatina, 19.3 x 18.2 cm. Disponible a: https://latarteyfoto.wordpress.com/2017/04/21/jose-horna-sin-titulo-boda-de-leonora-carrington-y-chiki-weisz-en-la-casa-de-kati-y-hose-horna-de-pie-de-izquierda-a-derecha-benjamin-peret-y-marianne-frenkel-sentados-de-izquierda-a-derecha-k/.

[Fig.84.] Kati Horna, Remedios Varo al seu estudi de la Ciudad de Mèxic c. 1958. Podem observar quars al cavallet de pintura. © 2005 Ana María Norah Horna y Fernández. Disponible a: https://artherstory.net/material-re-enchantments-review-of-remedios-varo-science-fictions/.

7. 3. Entrevista a Remedios Varo

Extret de: Castells, Isabel. *Remedios Varo El tejido de los sueños*. Obra escrita. 2a Edición. Editorial Renacimiento, Los cuatro vientos. 2024. p. 93-94

UNA ENTREVISTA INÉDITA

Isabel Castells indica: "*Apuntes con puño y letra de Remedios de una entrevista (ignoro con quien)*". [Nota de Walter Gruen]. Publicada en IC, pp. 67-68.

1. -¿Era usted surrealista antes de llegar a México?
-Sí.

2. -¿Hay algo en el ambiente mexicano que tiende a estimular esta forma particular de arte?
-Creo que pintaría de la misma forma en cualquier lugar del mundo, puesto que proviene de una manera particular de sentir.

3. -¿De dónde vienen sus ideas? ¿Cómo llega usted al tema específico de cada cuadro?
-De la misma manera que toman cuerpo otras ideas: de sugerencias, por asociaciones de ideas, etc.

4. -Cuando empieza un cuadro, ¿ya ha decidido usted qué forma va a tomar o es un proceso espontáneo en el que el tema se desarrolla automáticamente?
-Sí, lo visualizo antes de comenzar a pintar y trato de ajustarlo a la imagen que me he formado.

5. -¿Piensa usted que el surrealismo está declinando?
-No creo que pueda declinar en su esencia, ya que es un sentimiento inherente al hombre.

6. -¿Es una forma de arte que tiene demanda general o es principalmente para coleccionistas?
-Por el crecido número de obras dedicadas a esta forma de arte y por la cantidad de reproducciones que se editan, creo que es de interés general.

7. -¿En qué piensa usted que el surrealismo ha contribuido al arte en general?
-En la misma medida que el psicoanálisis ha contribuido a explorar el subconsciente.

8. -Favor de dar un resumen de su carrera.

a) ¿Dónde nació?
-Anglés, Gerona (España).

b) ¿Dónde estudió arte?
-En la Escuela de Bellas Artes de Madrid.

c) ¿Cuándo empezó a interesarse en el surrealismo?
-Tomé contacto con el grupo surrealista en 1937.

d) ¿Es usted escritor así como es pintor?
-A veces escribo como si trazase un boceto.

e) ¿Hay algunos contactos particulares o eventos que hayan influenciado su estilo de pintar?
-Conscientemente, no. Sin embargo, no cabe duda que personas o acontecimientos han influido sobre mi modo de pintar de una forma no deliberada.

f) Exposiciones.
-París: dos exposiciones colectivas en 1938; México D.E: Galería Diana (individual), Galería Excelsior, Proteo, Antonio Souza y Palacio de Bellas Artes (colectivas).